

I. ROZPRAWY

JERZY WALACHOWICZ (Poznań)

Rozwój immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim do 1295 r.¹

I. Wstęp. II. Materiał dyplomatyczny. III. Rozwój immunitetu. 1) Początki ruchu immunitetowego. 2) Zakres osobowy, terytorialny i czasowy immunitetu. 3) Zakres rzeczowy immunitetu. a) Rozwój formuły immunitetowej. b) Immunitet w dobrach biskupstw i kapituł. c) Immunitet w dobrach klasztorach. d) Immunitet w dobrach świeckich. e) Ograniczenia immunitetowe. f) Pozorne ograniczenia immunitetu na tle obrotu uprawnieniami sądowymi. IV. Rozwój sądownictwa patrymonialnego w dobrach immunizowanych. V. Zakończenie. Rozwój immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim na tle porównawczym.

I. WSTĘP

Zagadnienie immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim nie doczekało się, jak dotąd, pełniejszego opracowania, ani w nauce niemieckiej ani też w polskiej. Spotykamy się jednak w literaturze z różnymi poglądami na rozwój egzempcji zachodnio-pomorskich.

Z prac niemieckich należy tu wymienić wnikliwe często objaśnienia R. Klempina do wydanych przezeń dokumentów w *Pommersches Urkundenbuch*, gdzie autor wyraźnie przesuwając libertacje sądowe na późniejsze lata XIII wieku². Tegoż autora wymienić jeszcze należy wprowadzenie do książki G. Kratza o miastach pomorskich³. Poglądy te spot-

¹ Praca niniejsza powstała w Seminarium Powszechnej Historii Państwa i Prawa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem Prof. Dra Michała Szczanieckiego.

² Por. Robert Klempin, *Pommersches Urkundenbuch*, Stettin 1866, t. I, w wyjaśnieniach do nr 251, 356, 366 i 570 autor uznaje powyższe dyplomy za falsyfikaty, gdyż jego zdaniem zawierają one zbyt szeroką egzempcję sądową.

³ Por. Tenże, wprowadzenie do pracy G. Kratza, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865.

kały się ze sprzeciwem F. Salisa, który usiłował wykazać, iż zwolnienia sądowe są już spotykane w klasztorach w ostatniej ćwierci XII wieku⁴. Początki immunitetu z germanizacją terenów nadodrzańskich wiązał W. v. Sommerfeld, który dopatruje się genezy immunitetu również w XII wieku⁵. Z dalszych prac niewątpliwie wieką wagę gatunkową przedstawia dwutomowe dzieło H. Hoogewega, stanowiące zbiór monografii klasztorów pomorskich⁶. Autor porusza oczywiście także sprawy immunitetowe, przy czym w zasadzie jego pogląd na początki immunitetu nie odbiega specjalnie od opinii Salisa i Sommerfelda. Rycerstwa ziemi kołobrzeskiej, białogardzkiej, sławieńskiej i słupskiej dotyczy praca E. Sauer⁷, w której autor wypowiada tezę o powszechności sądownictwa niższego w XIII wieku i o upowszechnianiu się jurysdykcji wyższej pod koniec XIII stulecia w dobrach rycerskich. Z prac dawniejszych zwraca też uwagę monografia klasztoru eldeńskiego napisana przez T. Pyla⁸.

Z polskich prac poruszających zagadnienie immunitetu na Pomorzu Zachodnim trzeba wymienić prace K. Tymienieckiego o ludności wiejskiej i o podgrodzia w Słowiańszczyźnie Zachodniej⁹, paracę syntetyczną J. Mitkowskiego¹⁰, oraz książkę H. Chłopockiej o „pań-

⁴ Por. Friedrich Salis, *Untersuchungen zum pommerschen Urkundenwesen im 12. und 13. Jahrhundert*, Baltische Studien N. F. Band XIII, Stettin 1909, s. 158—167. O immunitacie biskupów kamieńskich por. Tenże, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, Stettin 1924, Baltische Studien N. F. Band XXVI, s. 118.

⁵ Por. W. v. Sommerfeld, *Geschichte der Germanisierung des Herzogtums Pommern oder Slawien bis zum Ablauf des 13. Jahrhunderts*, Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Herausgegeben von Gustav Schmoller, Band XIII, Heft 5, Leipzig 1896.

⁶ Por. Hermann Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Band I—II, Stettin 1924.

⁷ Por. Eberhard Sauer, *Der Adel während der Besiedlung Ostpommerns (der Länder Kolberg, Belgard, Schlawe, Stolp) 1250—1350*, Verlag Leon Sauniers Buchhandlung, Stettin 1939.

⁸ Por. Theodor Pyl, *Geschichte des Cisterzienserkloster Eldena im Zusammenhange mit der Stadt und Universität Greifswald*, Vereinsschrift der Rügisch-Pommersche Geschichte und Altertumskunde in Stralsund und Greifswald, Greifswald 1880—81, s. 41—42, 68—71.

⁹ Por. Kazimierz Tymieniecki, *Ludność wiejska w krajach połabskich i pomorskich w wiekach średnich*, Slavia Occidentalis, t. I, Poznań 1921. Nadto Tenże, *Podgrodzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim*, Slavia Occidentalis, t. II, Poznań 1922.

¹⁰ Por. Józef Mitkowski, *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 1946.

stwie kołbackim", która dostarcza wiele cennych i trafnych uwag, jeśli chodzi o chronologię immunitetu klasztornego¹¹.

Podobnie jak w literaturze traktującej o Pomorzu Zachodnim, także w polskim piśmiennictwie naukowym na temat immunitetu sądowego, głównym punktem spornym jest sprawa początków tego immunitetu. Warto tu przypomnieć polemikę, jaka toczyła się w nauce polskiej wokół tego zagadnienia.

Zainicjował ją R. Grodecki¹², który wystąpił z tezami o wczesności libertacji sądowych, twierdząc, że były one w posiadaniu polskich instytucji kościelnych już przed rokiem 1136, przy czym biskupie były wcześniejsze od klasztornych. Autor twierdził też, że chronologicznie początki egzempcji rycerskich są niemal równoczesne z kościelnymi, z tym, że pojawiają się w większej liczbie po roku 1250.

Poglądom tym sprzeciwił się Z. Wojciechowski¹³, który wykazał, że pewne fragmenty immunitetu klasztornego można zauważyć w wieku XII, ale immunitet biskupi to zjawisko XIII wieku. Egzempcjom rycerskim, zdaniem tegoż autora, uitorowały drogę libertacje kościelne. Rozwijają się one od początku XIII wieku. Jego tezy podtrzymali Z. Kaczmarczyk¹⁴ oraz ostatnio J. Baszkiewicz¹⁵.

Z dalszych prac dotyczących stosunków polskich, a przydatnych dla studiów nad immunitetem pomorskim należy wymienić książkę J. Matuszewskiego¹⁶ o immunitacie ekonomicznym, J. Mitkow-

¹¹ Por. Helena Chłopocka, *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołbaczu w XII—XIV wieku*, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. XVII, z. 2, Poznań 1953, s. 68—70 oraz recenzja z tej pracy Bogdana Sobola zamieszczona w *Czasopiśmie Prawno-Historycznym*, t. VI, 1 — 1954.

¹² Por. Roman Grodecki, *Początki immunitetu w Polsce*, Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod redakcją prof. Fr. Bujaka, Nr 8, Lwów 1930, s. 70, 84, 89.

¹³ Por. Zygmunt Wojciechowski, *Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1928, s. 78—81; Tenże, *Sądownictwo prawa polskiego w dobie przedimmunitetowej*, Studia nad historią prawa polskiego, t. XIII, zeszyt 1, Lwów 1930; Tenże, *Początki immunitetu w Polsce*, Przew. Hist. Praw., I, Lwów 1930; Tenże, *Zagadnienie immunitetu sądowego w Polsce w XII w.*, Odb. z Ks. Pam. prof. Wł. Abrahama, t. II, Lwów 1930; Tenże, *Historia Śląska*, t. I, Kraków 1933, s. 701—749; Tenże, *Państwo polskie w wiekach średnich, dzieje ustroju*, wydanie drugie, przejrzone i uzupełnione, Księgarnia Akademicka, Poznań 1948, s. 105, 179—182.

¹⁴ Por. Zdzisław Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. IX, z. 2, Poznań 1936, s. 12—14.

¹⁵ Por. Jan Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, s. 33—35.

¹⁶ Por. Józef Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. XII, Poznań 1936.

skiego¹⁷ o opactwie sulejowskim, ks. Wł. Łęgi¹⁸ o państwie gdańsko-pomorskim.

Jak widać w piśmiennictwie naukowym wyodrębniają się, zarówno wśród uczonych polskich jak i niemieckich, dwie grupy poglądów na czas pojawiania się immunitetu sądowego. Sprawie początków immunitetu, jako jednej z podstawowych dla przedstawienia rozwoju immunitetu sądowego, poświęcimy też szczególną uwagę.

Zakres chronologiczny pracy sięga do roku 1295, tj. do daty terytorialnego rozbitcia Pomorza Zachodniego. Dokumenty z ostatnich lat XIII i początku XIV wieku nie wnoszą już niczego istotnie ważnego dla poznania rozwoju samego immunitetu sądowego, stąd kwerendę źródłową zamknęliśmy na tej dacie. Inna rzecz, że dalsze studia nad organizacją sądownictwa, szczególnie zaś jurysdykcji patrymonialnej, winny szeroko wykorzystać również materiał z XIV wieku.

Terytorialnie praca obejmuje zasadniczo tylko Pomorze Zachodnie, tj. obszar zasięgu władzy książąt zachodnio-pomorskich. Nie znaczy to jednak, byśmy się ograniczali wyłącznie do wykorzystywania dokumentów immunitetowych wystawianych przez książąt Zachodniego Pomorza. Zarówno wschodnia jak i zachodnia granica Pomorza Zachodniego ulegała w XII i XIII wieku znacznym przesunięciom. Na zachodzie traciło ono w tym czasie, okresowo lub na stałe, znaczne obszary na rzecz Meklemburgii, Brandenburgii i Księstwa Rugijskiego. Nieraz więc trzeba nam było się odwoływać do przywilejów meklemburskich, brandenburskich i rugijskich i in. dla właściwego wyinterpretowania treści nadań książąt pomorskich, zwłaszcza w wypadkach gdy nadaniami obcych władców obejmowane były dawne, względnie późniejsze posiadłości pomorskie. Pominięte natomiast zostały dyplomy książąt gdańskich, jako że zajmowali się już nimi Z. Wojciechowski¹⁹, Z. Kaczmarczyk²⁰ i ks. Wł. Łęga²¹.

Badając immunitet sądowy na Pomorzu Zachodnim trzeba się liczyć ze zjawiskiem, chyba niespotykanym w tych rozmiarach na terenie innych ziem polskich, a mianowicie z przejawami kształtującego się zwierzchnictwa terytorialnego niektórych feudałów. Chodzi tu w szczególności o biskupa kamieńskiego, który w oparciu o pełen immunitet na terenie

¹⁷ Por. Józef Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie*, Studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. XV, Poznań 1949.

¹⁸ Por. ks. Władysław Łęga, *Spółeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Instytut Zachodni, Poznań 1956.

¹⁹ Por. Zygmunt Wojciechowski, *Prawo rycerskie...*, Poznań 1928.

²⁰ Por. Zdzisław Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy...*, Poznań 1936.

²¹ Por. ks. Władysław Łęga, *Spółeczeństwo i państwo...*, Poznań 1956.

swoich dóbr, dąży do zdobycia pełnej niezależności od książąt pomorskich. Występuje on też jako dysponent przywilejów immunitetowych. Jemu zawdzięczają nieraz fundacje religijne uprawnienia sądowe. Należy tu zanotować liczne wypadki, w których biskup kamieński przekazuje pełen immunitet sądowy instytucjom kościelnym, tak jakby był panującym²².

Także rycerze otrzymywali od biskupa immunitet. Świadczy o tym przykład rycerza Hermana, który w roku 1275 otrzymał w lenno dobra ziemskie i całe sądownictwo²³. Szczególną rolę należy przypisać dyplomom z lat 1290²⁴ i 1294²⁵, w których rycerze lennicy biskupa alienując swe lenna przeprowadzają te transakcje poprzez pośrednictwo swego suzerena-biskupa kamieńskiego. W dokumentach tych stanowisko biskupa wydaje się być równorzędne pozycji udzielnego monarchy.

W charakterze przypominającym nam pana terytorialnego występuje też Przybysław (*Dominus terre Doberan et terre Belgarth in Cassubia*) w roku 1289²⁶.

Na koniec uwaga o stosowanych w pracy nazwach miejscowych. W stosunku do tych, które leżą na terenie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zastosowano urzędowe nazwy polskie, jeżeli zaś chodzi o miejscowości znajdujące się po lewej stronie Odry podano je w brzmieniu ustalonym przez ks. St. Kozierowskiego, łącznie z nazwą niemiecką²⁷.

II. MATERIAŁ DYPLMATYCZNY

W ilościowo obfitym materiale dyplmatycznym dotyczącym immunitetu sądowego wyróżniają się dokumenty zawierające wyraźne formuły immunitetowe i dyplomy, których treść sądowa nastęrcza często nierozwiązalne wątpliwości. Poniżej zestawiamy dokumenty należące do obu kategorii. Dla uproszczenia stosujemy podział na:

- a) dyplomy pomorskie zawierające egzempcje sądowe,
- b) dyplomy pomorskie wątpliwe co do treści sądowej,
- c) dyplomy pozapomorskie.

²² Por. PU II 951 (1272) dla Dargunia, 1068 (1277) fundacja kl. żeńskiego w Kołobrzegu, 1098 (1278), 1104 (1278), 1108 (1278) dla Bukowa, 1109 (1278) dla kl. ż. w Kołobrzegu, 1154(1280) dla Dobrzanu, 1155(1280) dla kolegiaty NMP w Kołobrzegu, III 1471(1288) dla kl. ż. w Kołobrzegu.

²³ Por. PU II 1010.

²⁴ Por. PU III 1551.

²⁵ Por. PU III 1697.

²⁶ Por. PU III 1489.

²⁷ Por. ks. Stanisław Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, Poznań 1937. Chodzi o miejscowości z terenu Pomorza Zachodniego.

A. Biskupstwa i kapituły

1. Gostków (Güstrow — kapituła w Meklemburgii), b) dok. bpa kamińskiego Hermana z r. 1263²⁶.

2. Kołobrzeg (kapituła NMP), a) dok. Warcisława III z r. 1253, opata darguńskiego Jana z r. 1274, bpów kamińskich z lat 1280 (dwa), 1294, rycerza Ulryka v. Bevenhusen i Jana Düringa z r. 1294²⁹, b) dok. Ingardy z r. 1220, Warcisława III z lat 1249, 1251, 1262, bpa Hermana z lat 1255, 1276, miasta Kołobrzega z r. 1282³⁰.

3. Kamień Pomorski (biskupstwo), a) dok. Kazimierza I z r. 1176 (dwa), Barnima I z lat 1248, 1275, 1276 (dwa), Bogusława IV z r. 1280³¹, b) dok. Barnima I z lat 1248, 1275, 1277 (dwa), Bogusława IV z lat 1279 (dwa), 1281, bpa kamińskiego Jaromara z r. 1290³², c) dok. brandenburskie z lat 1280, 1283, 1290³³.

4. Lubeka (biskupstwo), a) dok. Barnima I z lat 1228, 1269³⁴.

5. Szczecin (kolegiata NMP), a) dok. Barnima I z r. 1277, Bogusława IV z lat 1280, 1284, 1286, 1287, kl. w Grąbczowie z r. 1291³⁵, b) dok. Barnima I z lat 1266, 1272, Bogusława IV z r. 1286³⁶, c) dok. papieża Grzegorza IX z r. 1274³⁷.

6. Szczecin (kolegiata św. Piotra), dok. Barnima I z r. 1261³⁸.

7. Zwierzyń (Schwerin — biskupstwo), a) dok. Chrystiana opata Eldeny z r. 1256³⁹, c) 4 dok. papieskie, 4 dok. rańskie, 1 dok. brandenburski⁴⁰.

²⁶ PU II 741.

²⁹ PU I 576, II 997, 1155, 1172; III 1697, 1674.

³⁰ PU I 197, 487, 534; II 607, 727, 1028, 1241.

³¹ PU I 69, 70, 377; II 1033, 1044, 1151.

³² PU I 475; II 1013, 1060, 1063, 1137, 1147, 1210, 1555.

³³ PU II 1168, 1253, 1556.

³⁴ PU I 251; II 894. Zdaniem Klempina nr 251 (Por. PU I s. 203) jest falsyfikatem m. in. także ze względu na zbyt szeroką egzemplcję sądową. Autentyczności dyplomu bronił F. Salis, *Untersuchungen...*, s. 158—167. Wywody obu uczonych budzą nieraz poważne wątpliwości. Uznając dokument za podejrzany pragniemy zaznaczyć, iż zdaniem naszym pełny immunitet sądowy zawarty w PU I 251 nie może stanowić zarzutu przeciwko jego autentyczności, gdyż podobnie obszerne przywileje sądowe występują na Pomorzu Zachodnim już przed rokiem 1228.

³⁵ PU II 1071, 1177, 1308, 1400, 1432, 1569.

³⁶ PU II 810, 958, 1399.

³⁷ PU II 994.

³⁸ PU II 710.

³⁹ PU III 632 b s. 436.

⁴⁰ CPD I 44; PU I 99, 117, 121, 208, 465, 466; III 1629; II 704.

B. Klasztory.

1. *Arendsee* (benedyktynki, w Marchii), b) dok. Kazimierza II z r. 1215, bpa kamińskiego Konrada z r. 1219⁴¹, c) 1 dok. meklemburski⁴².

2. *Bamberg* (benedyktyni), a) dok. bpa kamińskiego Konrada z r. 1233⁴³, c) 1 dok. papieski, 3 dok. kl. bamberskiego⁴⁴.

3. *Białybuk* (Belbuck — premonstratensi), a) dok. Warcisława III z lat 1254, 1255, Barnima I z lat 1264, 1269, 1271, 1276, 1277, Bogusława IV z r. 1280, 1285⁴⁵, b) dok. Warcisława III z r. 1208, Barnima I z r. 1270, Bogusława IV z lat 1280, 1289⁴⁶, c) 4 dyplomy gdańskie⁴⁷.

4. *Bierzwnik* (Marienwalde — cystersi), b) dok. kl. kołbackiego z r. 1293⁴⁸.

5. *Brody* (Broda — premonstratensi), a) dok. Barnima I z r. 1244, Bogusława IV z r. 1281⁴⁹.

6. *Bukowo* (cystersi), a) dok. Barnima I z r. 1253, Warcisława III z r. 1268, Bogusława IV z lat 1287, 1288, 1291, Przybysława z r. 1289, bpa kamińskiego z r. 1278 (trzy)⁵⁰, b) dok. Barnima I z r. 1270, bpa Hermana z r. 1278, rycerza Jana Ramela z r. 1281⁵¹, c) 7 dok. rańskich, 5 dok. gdańskich, 1 króla Przemysła II⁵².

⁴¹ PU I 166, 194.

⁴² PU I 258.

⁴³ PU I 301.

⁴⁴ PU I 537; II 848, 849, 1046.

⁴⁵ PU II 586, 615, 762, 882, 941, 1029 (także IV 2600 z roku 1310), 1061, 1150, 1327.

⁴⁶ PU I 244, 916, 1150; III 1511.

⁴⁷ PU II 1224, 1324, 1406, 1470.

⁴⁸ PU III 1656.

⁴⁹ PU I 429; II 1207.

⁵⁰ PU I 573; II 870, 1477; III 1592, 1489; II 1098, 1104, 1108.

⁵¹ PU II 922, 1103, 1196.

⁵² PU II 908, 918, 934, 935, 998, 999, 1009, 886, 1011, 1336, 1412; III 1538, 1733.

W stosunku do dyplomów PU II 999 i 1009 istnieją wśród badaczy wątpliwości co do autentyczności. Nr 999 jest uznawany zgodnie przez R. Klempina (por. uwagi do PU II 999) i przez Perlbacha za falsyfikat. Możliwość autentyczności PU II 1009 odrzuca jedynie Perlbach w uwagach do nr 269 (Pommerell. Urkb.) Z opiniami tymi polemizuje F. Salis w swej cytowanej już wyżej pracy na s. 172—176 i 177—185. Autor przeprowadza skrupulatną egzegezę tekstu PU II 999, który porównuje z PU II 998 i PU II 1009 konfrontowanego z PU II 1336. Na jej podstawie dochodzi do wniosku, że różnice w lekcji PU II 999 i 1009 w stosunku do PU II 998 i PU II 1336 nie tylko nie uzasadniają zarzutu fałszerstwa ale wręcz przeciwnie stanowią dowód na autentyczność obu przekazów. Logiczna i nieraz bardzo śmiała interpretacja obu tekstów, jaką przeprowadza autor, mimo pewne zastrzeżenia, skłania raczej do przyjęcia poglądu o autentyczności obu dyplomów, tym bardziej, że treść klauzul immunitetowych nie nasuwa zastrzeżeń co do ich autentyczności, a stan źródeł (PU II 1336 w 1285 r. nadaje całą wieś Malchów, a więc falsyfikat z roku 1295 i jego

7. Dąbie (kościół św. Mikołaja), b. dok. Barnima I z r. 1260⁵³.

8. Dobrzań (Doberan — cystersi, w Meklemburgii), a) dok. Warcisława III z lat 1232, 1237, bpa Hermana z r. 1280, rycerza Jana Ramela z r. 1290, bpa Jaromara z r. 1290⁵⁴, b) dok. Warcisława III z r. 1232, m. Koszalina z r. 1280⁵⁵, c) 1 dok. meklemburski, 1 rański⁵⁶.

9. Darguń (Dargun — cystersi), a) dok. Kazimierza II z lat 1216, 1219, Warcisława III z lat 1225, 1226, 1226—28, 1228, 1229, 1241, 1248, 1249, 1260, Przybysława z r. 1241, Barnima I z lat 1242, 1246, 1256, 1264, 1266, 1269, 1277, bpa Hermana z r. 1288, opata darguńskiego Henryka z r. 1262, opata tegoż klasztoru Jana z r. 1274, Jana v. Apeldoren z r. 1282, kl. z Reinfeld z r. 1289, Ludgardy wdowy po Janie v. Apeldoren z r. 1291, Arnolda v. Schönfeld z r. 1292⁵⁷, b) dok. Kazimierza II z r. 1216, Warcisława III z r. 1251, bpa Hermana z lat 1260, 1269, 1272, 1274, 1276, Barnima I z lat 1265 (trzy), 1266, 1269, 1276, Bogusława IV z r. 1283, rycerza Sabekewitza z r. 1282, rycerza Jana Ramela z r. 1287, Henryka przeora kołobrzeskiego z r. 1274⁵⁸, c) 7 dyplomów meklemburskich, 1 brandenburski, 2 gdańskie⁵⁹.

10. Dünamünde (cystersi, w Inflantach), a) dok. Bogusława IV z r. 1284⁶⁰, c) 1 dokument papieski⁶¹.

11. Dymín (Demmin — kościół), b) dok. Warcisława III z r. 1254⁶².

12. Eldena (Hilda — cystersi), a) dok. Warcisława III z lat 1241, 1248 (dwa), 1249, Barnima I z lat 1252, 1265, Bogusława IV z r. 1281 (dwa), m. Gryfii z r. 1290, opata eldeńskiego Chrystiana z r. 1256, Dobiesława v. Gristow z r. 1249⁶³, b) dok. Warcisława III z lat 1249, 1264 (dwa), Barnima I z lat 1270, 1273, Bogusława IV z r. 1281 (trzy), trzy dyplomy prywatne z lat 1249 (dwa), 1295⁶⁴, c) 1 dok. meklemburski, 6 rańskich, 1 gdański, 2 papieskie⁶⁵.

pojawienie się, mimo iż klasztor miał oryginał, jest przynajmniej dziwne) świadczy także na ich korzyść.

⁵³ PU II 682.

⁵⁴ PU I 287, 361; II 1154; III 1546, 1551.

⁵⁵ PU I 280; II 1153.

⁵⁶ PU I 341; 400.

⁵⁷ PU I 174, 193, 227, 235, 237, 248, 259, 388, 467, 498; II 688; I 386, 402, 446; II 621, 756, 796, 885, 1075; III 1468; II 718, 997, 1230; III 1506, 1591, 1606.

⁵⁸ PU I 169, 536; II 688, 899, 951, 952, 1038, 775, 778, 784, 804, 896, 1032, 1267, 1225, 1414, 996.

⁵⁹ PU I 353; CPD I 260; PU I 369, 379; CPD I 284; PU I 430, 550; II 1191; I 479, 552.

⁶⁰ PU II 1300.

⁶¹ PU II 1360.

⁶² PU II 587.

⁶³ PU I 392, 477, 478, 492, 559; II 777, 1218, 1221; III 1553, 632 b s 436; I 501.

⁶⁴ PU I 499; II 752, 753, 920, 977; II 1202, 1209, 1217; I 500; III 1709.

⁶⁵ PU I 207, 450, 551; II 846, 1031, 1238; III 1710, 1668; I 507, 523.

13. Grąbczów (Gramzow — premonstratensi), a) dok. Barnima I z r. 1264 i Bogusława IV z r. 1289⁶⁶.

14. Grobia (Grobe — premonstratensi), a) dok. Barnima I z lat 1238 (dwa), 1239 (dwa) — falsyfikaty, tegoż księcia dokumenty z lat 1265, 1268, 1270, Bogusława IV z lat 1286, 1292⁶⁷, b) dok. Kazimierza I z r. 1175, Bogusława I z r. 1177, Bogusława II z r. 1219, Warcisława III z lat 1234, 1253, Barnima I z lat 1256, 1260, 1261, 1262, 1263, 1265, 1267 (trzy), 1272, 1273, Bogusława IV z r. 1282, Ingardy z r. 1220, Mirosławy z lat 1224, 1233, bpów kamieńskich z lat 1178, 1216, 1270⁶⁸, c) 3 dyplomy papieskie⁶⁹.

15. Iwniak (Ivenack — cysterki), a) dok. Bogusława IV z r. 1286 i rycerza Reinberna z r. 1252⁷⁰, b) dok. Barnima I z lat 1264, 1265, 1268, 1271, 1272, Bogusława IV z r. 1285⁷¹, c) dok. Wizława II z r. 1276⁷².

16. Jasienica (kanonicy regularni), a) dok. Bogusława IV z r. 1288⁷³, b) dok. Barnima I z lat 1260, 1263, 1276, 1277, bpa Hermana z r. 1266⁷⁴, c) 1 dok. papieski⁷⁵.

17. Joannici, b) dok. Bogusława IV z r. 1291, bpa Hermana z roku 1269⁷⁶, c) 1 dok. wielkopolski, 1 gdański, 2 papieskie⁷⁷.

18. Kołbacz (cystersi), a) dok. Barnima I z lat 1226 (falsyfikat), 1240, 1249, 1255 (dwa), 1274, 1277 (dwa), Kazimierza III Świętopełczyca z r. 1274, Bogusława IV z r. 1283, Barnima II z r. 1295, bpa Wilhelma z r. 1247⁷⁸, b) dok. Bogusława II z lat 1173, 1181, 1185, Kazimierza I z r. 1176, bpa Konrada z r. 1176, bpa Konrada III z r. 1236, Świętopełka syna Kazimierza z lat 1240, 1242, Barnima I z lat 1237, 1244, 1255, 1268, 1272, 1274, Konrada Kleista z r. 1268⁷⁹, c) 4 dokumenty papieskie i 3 brandenburskie⁸⁰.

⁶⁶ PU II 750; III 1499.

⁶⁷ PU I 356, 557, 365, 366; II 783, 862, 906, 1383; III 1585. W stosunku do dyplomów 356, 357, 365, 366 i 906 por. wywody R. Klempina w komentarzu do powyższych dokumentów, gdzie autor wykazuje ich fałszywość.

⁶⁸ PU I 66, 72, 196, 420, 562; II 631, 630, 695, 726, 772, 780, 839, 840, 841, 957, 979, 1227; I 200, 219, 293, 74, 171; II 910.

⁶⁹ CPD I 45; PU I 127; III 1585.

⁷⁰ PU II 1370; I 553.

⁷¹ PU II 763, 780, 868, 938, 953, 1359.

⁷² PU II 1040.

⁷³ PU II 1447.

⁷⁴ PU II 674, 733, 1025, 1072, 798.

⁷⁵ PU II 776.

⁷⁶ PU III 1568; II 900.

⁷⁷ CPD I 248; PU I 463, 355; CPD I 267.

⁷⁸ PU I 236 (falsyfikat z początku XIV wieku — Klempin), 373, 494; II 610, 611, 990, 1066, 1067, 1000, 1268; III 1712; I 454.

⁷⁹ PU I 63, 87, 98, 68, 67, 331, 372, 398, 339, 426; II 608, 872, 963, 991, 881.

⁸⁰ CPD I 62; PU I 344, 447; II 992; I 404; II 1232, 1334.

19. Kołobrzeg (benedyktynki), a) dok. bpa Hermana z lat 1277, 1278 (dwa), 1288⁸¹, b) dok. Borka z r. 1285⁸².

20. Koszalin (cysterki), a) dok. Bogusława IV z r. 1295⁸³, b) dok. bpów kamińskich z lat 1284 (dwa), 1291, 1295, rycerza Bartosza Czarnego z r. 1287⁸⁴, c) 1 dyplom papieski⁸⁵.

21. Lehnin (cystersi), a) dok. Barnima I z r. 1248⁸⁶, b) dok. Barnima I z r. 1248⁸⁷.

22. Marianowo (cysterki), a) dok. Barnima I z r. 1248⁸⁸.

23. Oliwa (cystersi), dok. Bogusława IV z r. 1291⁸⁹, c) 5 dokumentów gdańskich⁹⁰.

24. Ostrožno (Wusterhusen — kościół), a) dok. bpa Hermana z r. 1271⁹¹.

25. Pyrzyce (augustynianki eremitki), a) dok. Barnima I z lat 1253 i 1255⁹², b) dok. Barnima I z lat 1256, 1262, 1270, Bogusława IV z lat 1278 (dwa), 1279⁹³.

26. Pyrzyce (kościół), b) 2 dokumenty Barnima I z r. 1250⁹⁴.

27. Reinfeld (cystersi), a) dok. Warcisława III z r. 1249, Barnima I z lat 1264, 1267 (dwa), Bogusława IV z lat 1287, 1289, 1290, Arnolda v. Schönfeld z r. 1293⁹⁵, b) dok. Warcisława III z r. 1237, Barnima I z lat 1247, 1266, 1270, Bogusława IV z r. 1286⁹⁶, c) 1 dyplom meklemburski, 1 rugijski⁹⁷.

28. Słup (Stolpe — benedyktyni potem cystersi), a) dok. Barnima I z lat 1233, 1278, Bogusława IV z r. 1289⁹⁸, b) dok. Warcisława III z r. 1231, Barnima I z lat 1241, 1243, 1262, 1272, 1277, bpa Hermana z r. 1277⁹⁹, c) 1 dok. papieski¹⁰⁰.

⁸¹ PU II 1068, 1101, 1109; III 1471.

⁸² PU II 1259.

⁸³ PU III 1737.

⁸⁴ PU II 1302; 1309; III 1570, 1714, 1437.

⁸⁵ PU III 1727.

⁸⁶ PU VI, 1, 3932.

⁸⁷ PU I 461.

⁸⁸ PU I 476.

⁸⁹ PU III 1598.

⁹⁰ CPD I 103, 146, 183, 225, 377.

⁹¹ PU II 945.

⁹² PU I 570 (zdaniem R. Klempina — falsyfikat); II 612.

⁹³ PU II 624, 729, 926, 1122, 1223, 1136.

⁹⁴ PU I 517, 519.

⁹⁵ PU I 483; II 754, 830, 854; III 1435, 1510, 1537, 1643.

⁹⁶ PU I 345, 452; II 821, 930, 1398.

⁹⁷ PU III 1536, 1607.

⁹⁸ PU I 295; II 1087, 1517.

⁹⁹ PU I 272, 390, 421; II 831, 960, 1059, 1064.

¹⁰⁰ PU I 234.

29. Szczecin (cysterki), a) dok. Barnima I z lat 1243 (dwa), 1253, 1266, 1267 (dwa), 1277, Bogusława IV z lat 1278 (dwa), 1280, 1289¹⁰¹, b) dok. Marianny ż. Barnima I z r. 1243, Barnima I z lat 1251, 1252 (dwa), 1263, 1265, 1269, 1271, Bogusława IV z lat 1280, 1282 (dwa), bpa Hermana z lat 1268, 1288¹⁰².

30. Szczecin (benedyktyni), a) dok. Barnima I z r. 1238, m. Szczecina z r. 1286¹⁰³.

31. Templariusze a) dok. Barnima I z r. 1234¹⁰⁴, b) dok. Barnima I z lat 1234, 1244¹⁰⁵.

32. Trzebiatów (Treptow n/d Rega — norbertanki), a) dok. Bogusława IV z r. 1287¹⁰⁶, b) dok. Warcisława III z lat 1227, 1240, Barnima I z r. 1227¹⁰⁷.

33. Walkenried (cystersi), b) dok. Barnima I z lat 1239, 1248, 1257¹⁰⁸.

34. Wierzchno (Verchen — cysterki), a) dok. Warcisława III z r. 1255 (dwa), Barnima I z lat 1264, 1265, 1267, 1270, 1277, Bogusława IV z lat 1286, 1287¹⁰⁹, b) dok. Warcisława III z lat 1243, 1254, Barnima I z lat 1272, 1275, 1276, 1278 (dwa), bpa Hermana z r. 1255¹¹⁰, c) 1 dyplom papiński¹¹¹.

35. Żarnowiec (cystersi), a) dok. Bogusława IV z r. 1291¹¹².

C. Rycerze

Zagadnienie immunitetu w dobrach rycerskich jest wyjątkowo trudne, zarówno ze względu na szczupłość materiału dyplomatycznego, jak i z powodu zwięzłości i lakoniczności formuł libertacyjnych. Dokumenty wspominające o rycerzach można podzielić na dwie kategorie:

1) nadania, w których stroną obdarowaną jest możnowładca, urzędnik książęcy czy rycerz (tych dyplomów jest mało)¹¹³,

¹⁰¹ PU I 415, 416, 580; II 818, 826, 827, 1056, 1115, 1124, 1159, 1373.

¹⁰² PU I 414, 554, 545, 555; II 737, 782, 884, 946, 1179, 1226, 1231, 859; III 1443.

¹⁰³ PU I 350; II 1401.

¹⁰⁴ PU I 309.

¹⁰⁵ PU I 308, 427.

¹⁰⁶ PU III 1426.

¹⁰⁷ PU I 241, 378, 242.

¹⁰⁸ PU I 362, 470; II 634.

¹⁰⁹ PU II 602, 603, 759, 773, 834, 925, 1048, 1402; III 1439.

¹¹⁰ PU I 422, 588; II 950, 1015, 1037, 1094, 1112, 613.

¹¹¹ PU II 639.

¹¹² PU III 1598.

¹¹³ Dyplomy książęce: PU I 489 (r. 1249); II 638 (r. 1257), 678 (r. 1260), 965 (r. 1272), 1018 (r. 1275), 1070 (r. 1277), 1095 (r. 1278), 1203 (r. 1281), 1392 (r. 1286; dyplom

2) nadania, w których stroną obdarowaną jest biskupstwo, klasztor czy miasto, a przedmiotem transakcji jest majątek dotąd posiadany przez rycerza.

W wypadkach takich rodzi się z reguły wątpliwość, czy dana posiadłość w okresie poprzedzającym jej przekazanie, tzn. kiedy była jeszcze w ręku rycerza, istotnie cieszyła się immunitetem.

Tabelarycznie ujęte zestawienie dokumentów o treści immunitetowej zdaje się wskazywać na obszerną podstawę źródłową naszej pracy. Niestety jednak materiał ten, tak bogaty ilościowo, jest jakościowo na tyle ubogi, że z trudem i nieraz tylko w sposób hipotetyczny będzie można rozwiązać główne interesujące nas tu zagadnienia.

Odbiorca	Dyplomy zawierające z pewnością im. sąd.	Dyplomy ogólnikowe	Dyplomy pozapomorskie
Biskupstwa i kapituły	23	19	13
Klasztory	136	150	70
Feudałowie świeccy	8	12	U w a g a : Wzmianki o immunitacie świeckim znajdujemy też w cyto- wanych już wyżej dy- plomach.
Razem	167	181	83

Razem dyplomów 431.

III. ROZWÓJ IMMUNITETU

1. Początki ruchu immunitetowego

Kwestia, które dokumenty uznać należy za najstarsze świadectwa istnienia immunitetu sądowego jest, jak wspomnieliśmy już, zagadnieniem spornym. Kontrowersja powstała na tle trudnej interpretacji związanych przekazów dyplomatycznych. Przedmiotem dyskusji są tu głównie dokumenty dwunastowieczne klasztorów w Grobi i Kołbaczu oraz wczesne dokumenty z XIII w. Spór zainicjowany przez naukę niemiecką znalazł też oddźwięk w polskim piśmiennictwie historycznym, szczególnie w pracy

biskupa Hermana dla Hermana v. Metzekow II 1010 (r. 1275), Ulryka opata z Bambergu dla v. Wussowów II 1046 (r. 1277), miasta Koszalina dla Gertrudy v. Jarmen II 1152 i 1153 (oba z roku 1280), klasztoru cysterek, szczecińskich dla Jana Schele (Luscus) III 1567 (r. 1231).

H. Chłopockiej, która odrzuciła pogląd, jakoby libertacje te stanowiły wstępną fazę rozwoju immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim¹¹⁴.

Należy podkreślić, iż zwolnienia od władzy *saecularis iudicis*, występujące w tych dyplomach, nie mogą oznaczać egzempcji sądowej, jak chce F. Salis czy H. Hoogeweg¹¹⁵. Gdyby bowiem przyjąć taką możliwość, to zgodnie z logiką należałoby uznać, iż już od 70 lat XII wieku klasztory pomorskie cieszyły się pełnym immunitetem sądowym, co jest nieprawdopodobne.

Szkoda, że nauka niemiecka nie przeprowadziła pełnej analizy formuły *saecularis iudex*. Okazuje się bowiem, że ma ona dość swoistą historię. W roku 1173¹¹⁶ czytamy w zwolnieniu dla Kołbacza „*precipimus, ut nullus secularium iudicum rusticos eorum in prefato loco istis vel in aliis eorum villis ad urbes edificandas, seu aliquas seculares exactiones compellere presumat*“. Sens tego zdania jest niewątpliwie ekonomiczny. F. Salis nie dostrzegł tej formuły. W dalszej serii dyplomów egzempcja otrzymuje brzmienie bardziej ogólne: „*neque iudicum quisquem secularium eis molestus sit in ullo negotio, quinimo sanctis illis in Colbas et fratribus in pace deseriant*“. Na treść ekonomiczną tego zwolnienia wskazuje to, że mowa tu o służbie ludności dla opactwa¹⁷. Śledząc dalszy rozwój tej formuły w XIII wieku spostrzegamy, że występuje ona zawsze oddzielnie od typowej formuły zawierającej egzempcję sądową. Wystarczy tu powołać dyplom klasztoru kołbackiego z roku 1255¹⁸, gdzie Barnim I stwierdza „*... ne coloni eorum urbes edificare uel reparare cogantur, nec iudicum quisquam secularium eis molestus sit in ullo negotio sed ab omni secularis iuris exactione liberi sint*...” O immunitacie sądowym wspomina się na innym miejscu.

Wreszcie w dokumencie Barnima II i Ottona I z roku 1295¹¹⁹ powiedziane jest wyraźnie: „*... ut nullus iudicum aut officialium secularium rusticos et uillanos ad urbes adificandas seu ad aliquas alias seculares exactiones compellere presumat, sed sint ab omni onere seruitutis exempti*“.

¹¹⁴ Por. R. Klempin, PU, t. I, s. 203 i nast.; F. Salis, *Untersuchungen...*, s. 158—167, podaje dyplomy zawierające, jego zdaniem, egzempcje sądowe ale dla sprecyzowania treści tych zwolnień nie cytuje dokumentów, wykazujących ich ekonomiczny sens; W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 76—78; H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój...*, s. 68—69.

¹¹⁵ Przyznać tu należy rację H. Chłopockiej, twierdzącej, że władza *saecularis iudicis* nie mogła żadną miarą dotyczyć immunitetu sądowego (o. c., s. 68—69), wbrew poglądom H. Hoogewega, *Die Stifter...*, t. I, s. 227 i t. II, s. 334 oraz F. Salisa, o. c., s. 158—167.

¹¹⁶ PU I 63.

¹¹⁷ PU I 68.

¹¹⁸ PU III 610.

¹¹⁹ PU III 1712.

tam publico, quam priuato...” Libertacje sądowe mieszczą się na innym miejscu dokumentu. Stwierdzić więc należy, że poglądy F. Salisa i H. Hoogewega wynikają z błędnej interpretacji dyplomów.

Teoretycznie istniałaby też możliwość wyjaśniania egzempcji od władzy *saecularis iudicis*, jako swego rodzaju *privilegium fori* dla duchowieństwa. Praktycznie jednak ewentualność ta odpada, gdyż dokumenty zawierające tę formułę wyraźnie stwierdzają, że dotyczy ona ludności podległej klasztorowi¹²⁰. Natomiast spotykane dokumenty zawierające *privilegium fori* posiadają całkiem odmienne sformułowanie¹²¹.

Podobnie przedstawia się sprawa wczesnych zwolnień, zawierających ogólną libertację od praw książęcych i władzy świeckiej. Wymienić tu można takie formuły jak: *ab omni meo iure et seculari potestate*¹²², *cum omni libertate*¹²³, *a iugo et rigore iuris secularis*¹²⁴ itp. Tutaj także nie można dopuścić interpretacji sądowej, gdyż taki sens egzempcji niewątpliwie nie mieścił się w treści tych formuł¹²⁵. Spotykamy bowiem i tu dużą ilość dyplomów, które zawierają okół tego rodzaju libertacji także i immunitet sądowy ujęty w osobnym wyraźnym sformułowaniu¹²⁶.

Stąd więc należy wnosić, że początków klasztornego immunitetu sądowego nie należy wiązać z pojawiającymi się w XII w. ogólnymi formułami.

Z drugiej połowy XII w. posiadamy jedynie dwa dokumenty świadczące bezsprzecznie o immunitecie sądowym, lecz tylko w dobrach biskupich. Oba wydane zostały w roku 1176 przez Kazimierza I na rzecz biskupstwa kamińskiego¹²⁷. Przyznają one biskupowi jurysdykcję w zakresie wszelkich spraw, sądzonych dawniej przez księcia i jego urzędników¹²⁸.

¹²⁰ Dyplomy mówią tu o: *rustici* (PU I 63), *coloni* (PU I 67, 68, 87, 98 itp.), *homines* (PU I 478), *subditi* (PU II 1221).

¹²¹ PU I 69 (r. 1176). „... *Si ut fit inter fratres ecclesie aliquid questionis emergerit, in capitulo suo solis fratribus coram prepositis pro communi censura eorum canonice terminetur, nec auribus maioris iudicis insonet quisquis inter eos de se statui licet...*”.

¹²² PU I 66 (r. 1175).

¹²³ PU I 169 (r. 1216).

¹²⁴ PU I 272 (r. 1231).

¹²⁵ Odrzucić tu trzeba sugestie F. Salisa, który w tych również zwolnieniach usiłuje dopatrzeć się pełnego immunitetu sądowego. Por. F. Salis, *Untersuchungen...*, s. 158—167 oraz PU I 66, 72, 99, 117, 121, 148, 166.

¹²⁶ PU I 309, 551; II 777, 1030, 1336.

¹²⁷ Por. F. Salis, *Forschungen zu älteren Geschichte des Bistums Kammin*, Balt. St., N. F., t. XXVI, s. 118—119 oraz PU I 69, 70 z roku 1176. Dalsze nasze wywody o immunitecie biskupim pokrywają się z tezami F. Salisa. Nadto W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 80.

¹²⁸ PU I 69: „... *ab omni iusticia... laica, tam nostra quam omnium... absolvimus...*”; 70: „... *Homines eciam ipsius ecclesie iuri ecclesiastico, non iudicio subiaceant seculari...*”.

Tyle podaje nam o immunitacie wiek XII; posiadają go już biskupi, nieznany jest jeszcze w klasztorach i w dobrach świeckich ¹²⁹.

2. Zakres osobowy, terytorialny i czasowy immunitetu

Dokumenty egzempcyjne w różny sposób określają ludność wiejską objętą immunitetem. Można tu wyróżnić pewne grupy występujące pod różnymi nazwami:

1. Ludność występująca pod nazwami neutralnymi: *cultores*, *incolae agricultores*, *villani*, *rustici* ¹³⁰.

2. Ludność, której określenie wskazuje na zależność feudalną: *subditi*, *personae eiusdem* (sc. *ecclesiae*), *familiares* ¹³¹.

3. Ludność ciesząca się poważniejszą zapewne wolnością: *coloni* i może częściowo *homines* ¹³². Poza tym dyplomy nieraz dzielą osadników wg przynależności narodowościowej: słowiańskiej, niemieckiej czy duńskiej ¹³³.

Rozróżnienia te nie pozwalają jednak na wysunięcie żadnego przypuszczenia (jak w Polsce) na temat stopniowego rozszerzania immunitetu na poszczególne kategorie ludności, tym bardziej, że terminy łacińskie nie oddają należycie specyficznych określeń słowiańskich ¹³⁴ i nie pozwalają wnikać w ustrój społeczny wsi zachodnio-pomorskiej. Można chyba jedynie powiedzieć to, że w odniesieniu do *coloni* immunitet występuje zasadniczo zawsze w całej pełni. Istnieją nawet dyplomy zwalniające kolonistów mających być osadzonymi w przyszłości ¹³⁵.

Przechodząc do zakresu terytorialnego immunitetu wnosić można, iż każdy obszar nowonabyty przez pana immunitetowego wymagał nowego przywileju. Stąd tak wielka liczba nadań szczegółowych. Generalne konfirmacje stanowiły jakoby podsumowanie uzyskanych dotąd libertacji. Pojawiały się one co kilka lat. Obejmując całość dóbr opactwa dyplom konfirmacyjny wymienia przeważnie wszystkie wsie, których posiadanie immunitet zatwierdza. Zdarzają się jednak wypadki, iż konfirmacja ogra-

¹²⁹ Por. J. Mitkowski, *Pomorze Zachodnie...*, s. 81.

¹³⁰ PU II 754 (r. 1264), 1324 (r. 1285); I 366 (r. 1238); III 1710 (r. 1295); 1712 (r. 1295) i in.

¹³¹ PU I 447 (r. 1246); II 1221 (r. 1281), 1218 (r. 1281).

¹³² PU I 373 (r. 1240), 447 (r. 1246); II 615 (r. 1255), 754 (r. 1264); III 1710 (r. 1295) — *coloni*; I 492 (r. 1249), 551 (r. 1252); II 1009 (r. 1275); III 1412 (r. 1287), 1592 (r. 1231) — *homines*.

¹³³ PU I 193 (r. 1219), 259 (r. 1229), 552 (r. 1252), 573 (r. 1253).

¹³⁴ Por. J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny...*, s. 103.

¹³⁵ PU II 870 (r. 1268), 886 (r. 1269), 918 (r. 1270).

nicza się przy wymienianiu wsi do ogólnej formuły „...*si quas alias habent* ...”¹³⁶.

Na temat zakresu czasowego immunitetu można powiedzieć stosunkowo niewiele. W rozpatrywanych dokumentach z reguły spotykamy nadania wieczyste *in perpetuum*. Każdy niemal dokument zawiera odpowiednie stwierdzenie *perpetuo, perpetuis temporibus, in futurum, perpetualiter, semper*¹³⁷ itp.

Następca, chociaż nie był może związany ustępstwami swego poprzednika, poprzez nowe zatwierdzenia przedłużał istniejący stan rzeczy na okres następnego panowania i w ten sposób raz nadany przywilej obowiązywał rzeczywiście wiecznie.

W jednym wypadku stwierdziliśmy, że wieś objęta pełnym immunitetem ze strony książąt pomorskich, po znalezieniu się na terenie Meklemburgii korzystała jedynie z egzempcji ograniczonej. Widać, że nowi obcy władcy jakiegoś terenu nie musieli respektować nadań swych poprzedników¹³⁸.

3. Zakres rzeczowy immunitetu

a) Rozwój formuły immunitetowej

Badanie zakresu rzeczowego immunitetu sądowego oprócz musimy w pierwszym rzędzie na znajomości terminologii źródeł w tej dziedzinie. Wiek XIII przyniósł cały zasób nowych terminów i formuł, które trzeba najpierw poddać analizie.

Zwróciliśmy już uwagę na występowanie w dokumentach pomorskich wielu formuł immunitetowych, których interpretacja zwłaszcza, jeżeli chodzi o treść sądową, budzi zasadnicze wątpliwości. Analizując zagadnienie immunitetu w XII w. odrzuciliśmy, jako nie mające nic wspólnego z egzempcjami sądowymi formuły typu zwolnień od władzy *saecularis iudicis, ab omni meo iure et seculari potestate, cum omni iure, cum omni libertate* itp. Formuła *cum omni iure* względnie *ab omni iure* normalnie nie daje żadnych podstaw do interpretowania jej jako immunitet sądowy.

Jako pierwsze zagadnienie w XIII w. wysuwa się formuła zwolnienia od adwokacji. Jest ona chronologicznie najwcześniejsza. Pierwsza liberacja *ab omni aduocatia* pochodzi z roku 1216¹³⁹ i znajduje się w dyplomie

¹³⁶ PU II 1268 (r. 1233).

¹³⁷ PU I 287 (r. 1232); III 1674 (r. 1294); I 248 (r. 1228); I 536 (r. 1251); III 1468 (r. 1238).

¹³⁸ Por. niżej. Chodzi tu o wieś klasztoru darguńskiego Bralin, położoną na terenie zabranym Pomorzowi Zachodniemu przez Meklemburgię.

¹³⁹ PU I 174. W późniejszym okresie, od końca lat trzydziestych XIII w., formuła „*ab omni aduocatia*” zaczyna się też pojawiać w wersji „... *cum... aduocatia*...” Por. PU I 350 (r. 1238), 388 (r. 1241); II 750 (r. 1264), 1048 (r. 1277).

Kazimierza I dla klasztoru w Darguniu. W latach późniejszych samodzielnie występuje to zwolnienie w stosunkowo nielicznych wypadkach¹⁴⁰. Znaczna natomiast ilość dyplomów precyzuje bliżej kompetencje ekonomiczne lub też sądowe wójtów (*advocati*)¹⁴¹, które ulegają uchyleniu. Materiał źródłowy potwierdza więc znaną rzecz, że wójtowie (*advocati*) byli urzędnikami obdarzonymi władzą skarbową i sądową, wprowadzonymi na Pomorzu Zachodnim w miejsce dawnych kasztelanów. Nadanie więc egzempcji *ab omni advocatia* bez żadnych zastrzeżeń oznaczać musiało uchylenie władzy skarbowej i sądowej najpoważniejszego funkcjonariusza książęcego, a więc w zakresie sądowym pełny immunitet¹⁴².

Przez immunitet pełny rozumiemy zwolnienie, na mocy którego władca rzeka się na rzecz pana immunitetowego wszelkiego sądownictwa, zarówno w sprawach lżejszych, jak i w sprawach gwałtownych (*iudicia minora et maiora*). Posiadanie tego rodzaju immunitetu nie przesądza o pewnych uprawnieniach sądowych, które ewentualnie władca w stosunku do obszaru immunizowanego może zachować, np. prawo do ewokacji, prawo nadzoru nad wykonywaniem sądownictwa przez pana immunitetowego. O tych ograniczeniach na ogół dokumenty nie mówią wcale, albo bardzo mało. Wychodząc z tego założenia sądzimy, że we wszystkich wypadkach, w których władca wyrzeka się własnej adwokacji na rzecz uprzywilejowanego, tenże uzyskuje zasadniczo immunitet pełny, tzn. prawo sądenia spraw lżejszych i cięższych.

Dopiero po roku 1228 z libertacją od adwokacji zaczynają skutecznie konkurować inne formuły. Podczas gdy poprzednia klauzula była od na-

¹⁴⁰ Na przestrzeni do roku 1295 spotykamy zaledwie około 30 dyplomów książąt zachodnio-pomorskich, które udzielają tylko zwolnienia od adwokacji bez żadnych bliższych ekonomicznych czy sądowych sprecyzowań. Przykładowo cytujemy tu: PU I 193 (r. 1219), 248 (r. 1228), 392 (r. 1241), 446 (r. 1246), 559 (r. 1252), 562 (r. 1253); II 750 (r. 1264), 1044 (r. 1276); III 1426 (r. 1287), 1567 (r. 1291).

¹⁴¹ O uprawnieniach skarbowych mówią PU I 230 (r. 1232), 415 (r. 1243), 416 (r. 1243), 420 (r. 1243), 452 (r. 1247), 487 (r. 1249); II 1202 (r. 1281), 1392 (r. 1286) i in. Władzę zaś sądową wójtów określają PU I 259 (r. 1229), 287 (r. 1232), 440 (r. 1247), 467 (r. 1248), 476 (r. 1248); II 796 (r. 1266), 1029 (r. 1276); III 1439 (r. 1287) i wiele innych.

¹⁴² Por. PU I 392 (r. 1241) oraz T. Pyl, *Geschichte...*, s. 580; W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 112—114; H. Glitsch, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Vogtgerichtsbarkeit*, Bonn 1912, s. 12—14; M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern*, Erster Band, Bis zur Reformation (1523), Gotha 1919, s. 109; K. Tymieniecki, *Ludność wiejska...*, s. 42—44; Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy...*, s. 30. Nie można wykluczyć w świetle dokumentów pomorskich możliwości, którą obserwuje w Polsce Z. Kaczmarczyk. Chodzi mianowicie o to, czy w początkowym okresie, do pojawienia się libertacji od sądów niższych i wyższych, zwolnienie od adwokacji nie oznaczało przypadkiem zniesienia jurysdykcji urzędniczej w stosunku do ludzi klasztornych, przy równoczesnym zatrzymaniu pełnego sądownictwa księcia (bezpośrednio) we wszystkich sprawach. Wtedy libertacja ta byłaby przywilejem ale nie immunitetem *sensu stricto*.

zwy organu wymiaru sprawiedliwości, którego władzę uchylano, te wychodzą od rodzaju przestępstwa podlegającego rozpoznaniu sądu lub od kary, jaką dane przestępstwo jest zagrożone.

Dokumenty stosują rozmaite terminy. Istnieje zasadniczy podział spraw na mniejsze i większe, podlegające *iudicia minora*, względnie *iudicia maiora*¹⁴³. Zanotować tu można dalej takie określenia jak: *iudicium colli et manus, sententia capitalis et manualis, causa pecuniaria, causa criminalis, iudicium civile*¹⁴⁴.

Część dyplomów precyzuje pewne terminy formuły immunitetowej, podając bliższe wyjaśnienia. Odnosnie więc do *iudicia minora* dowiadujemy się, że podlegają im sprawy czterech solidów¹⁴⁵. W zakresie *iudicia maiora* źródła dzielą sprawy podlegające tym sądom na dwie kategorie: 1) przestępstwa zagrożone karą śmierci (*iudicium mortis, iudicium capitis, iudicium colli*), 2) przestępstwa zagrożone karą okaleczenia tj. mutylacji (*iudicium manus, manus abscisionis, iudicium sanguinis*)¹⁴⁶.

W formularzu więc immunitetowym zachodnio-pomorskim można dostrzec (pomijając ogólne sformułowania sądowe) dwa typy zwolnień:

1. immunitet w postaci zwolnienia od adwokacji;
2. egzempcja od *iudicia minora et maiora* w rozmaitym brzmieniu, bardzo często połączona z uwolnieniem od adwokacji i z nadaniem prawa do wykonywania jurysdykcji przez własnych wójtów.

Pierwszy sposób formułowania libertacji immunitetowych jest charakterystyczny dla początkowych czterech dziesiątków lat XIII w., podczas gdy drugi występuje od lat trzydziestych, a właściwie czterdziestych i trwa aż do końca interesującego nas okresu. Nie należy jednak sądzić, by w latach późniejszych XIII stulecia zanikły już zwolnienia od adwokacji. Występują one nadal ale są w tym czasie wypierane przez drugi typ formuły.

Omówiono tu tylko najważniejsze sprawy związane z formularzem immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim. O wielu innych klauzulach szczegółowych będzie mowa w dalszej części pracy.

¹⁴³ Najwcześniejsza wzmianka o *iudicium mortis, iudicium sanguinis, minor iustitia, (IV solidorum)* znajduje się w podejrzanym dyplomie dla kapituły lubeckiej z roku 1228 (PU I 251). W roku 1229 dyplomy darguńskie wspominają pierwszy raz o sprawach wyrokowanych „... *ad sententiam manuum siue capitale*...” (PU I 259). Do roku 1240 dysponujemy jeszcze trzema dokumentami o ogólnej formule sądowej. Por. PU I 287, 295, 309 oraz czterema, zdaniem Klempina, falsyfikatami nadającymi dobra „... *cum iure minore et maiore*...” Por. PU I 356, 357, 365, 366. Od roku 1240 drugi typ formularza upowszechnia się.

¹⁴⁴ PU I 494 (r. 1249); II 610 (r. 1255); III 1537 (r. 1290); II 1104 (r. 1278), 1000 (r. 1274) oraz wiele innych.

¹⁴⁵ PU I 251 (r. 1228): „... *que vulgo quatuor solidorum iudicium nuncupatur*...”

¹⁴⁶ PU I 353 (r. 1238), 467 (r. 1248); II 796 (r. 1266), 882 (r. 1269), 1098 (r. 1278), 1104 (r. 1278), 1221 (r. 1281); III 1435 (r. 1287) itp.

b) Immunitet w dobrach biskupstw i kapituł

Jak przedstawiał się rozwój zakresu rzeczowego immunitetu sądowego w szczególach?

Na pierwszy plan wysuwa się kwestia egzempcji dla biskupstw i kapituł. Jak już wyżej wykazano, biskupstwo kamieńskie było pierwszym zdobywcą libertacji sądowej, którą otrzymało już w roku 1176. Wiek XIII nie mógł poszerzyć zakresu rzeczowego. Dokumenty tego stulecia dają tylko wiadomość o tym, że w dobrach biskupich od lat pięćdziesiątych istnieją wójtowie zajmujący się sądownictwem (*advocati*), co nie wyklucza tego, by ich wcześniej tam nie było¹⁴⁷.

Dyplomy nadające immunitet sądowy kapitułom i kolegiatom pojawiają się dopiero pewnie w drugiej połowie XIII wieku. Wprawdzie w roku 1228 Barnim I miał przekazać kapitule lubeckiej pełen immunitet sądowy, ale dokument ten jest podejrzany¹⁴⁸. Formuła zawiera tu libertację od adwokacji, sądownictwa śmierci i krwi (sądownictwo wyższe) oraz od jurysdykcji w sprawach drobnych, która powszechnie była nazywana *quatuor solidorum iudicium*. Egzempcje te w nowym nadaniu wymienił po wtórnie Barnim I w roku 1269¹⁴⁹. W roku 1253 Wacław III nadał kanonikom kołobrzeskim sąd w zakresie spraw kryminalnych i cywilnych. Przez sprawy karne rozumieją dyplomy tzw. *iudicium colli et manus*¹⁵⁰. Podobną libertację uzyskała kolegiata przy kościele św. Piotra w Szczec-

¹⁴⁷ PU I 377 (r. 1248), gdzie Barnim I odstępując biskupowi Ziemię Stargardzką oddaje ją „... cum... advocatia...”; w II 607 (r. 1255) bp Herman wyraźnie mówi o swoich wójtach, podobnie II 1044 przy okazji zamiany Stargardu na Kołobrzeg notujemy egzempcję „... cum advocatia...” (r. 1276). Por. nadto PU II 1033 (r. 1276), 1137 (r. 1279), 1151 (r. 1280) oraz W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 184—185.

¹⁴⁸ PU I 251 (r. 1228). Na marginesie tego dyplomu istnieje różnica zdań pomiędzy R. Klepinem (PU I s. 203 i nast.) negującym, a F. Salisem (*Untersuchungen...* 158—167) afirmującym jego autentyczność. Argumentacja obu autorów nie jest przekonująca. Klepin uważa, że pełny immunitet nie mógł być nadany w 1228 r. kapitule lubeckiej, skoro np. Darguń dopiero w roku 1233 (PU I 353) uzyskał na obszarach meklemburskich *iudicia minora* i 1/3 kar z *iudicia maiora*. Pomiął on jednak szereg dyplomów pomorskich dla opactwa darguńskiego, zwalniających od adwokacji, co było równoznaczne z pełnym immunitetem sądowym (por. PU I 174, 227, 235, 243 oraz W. v. Sommerfeld, o. c., s. 112—114. Zwrócić też trzeba uwagę na dyplom Wacława III z 1229 r., gdzie Darguń na pewno utrzymuje pełną jurysdykcję patrymonialną. Taka była praktyka immunitetowa w stosunku do klasztorów. Czyż więc kapituła lubecka nie mogła w roku 1228 uzyskać pełnego immunitetu? Klepin winien był więc oprzeć się na źródłach pomorskich, a nie meklemburskich. Trzeba przyznać, że nie udowodniono dotąd w sposób niezbity (tezy F. Salisa też budzą wątpliwości), ani fałszywości, ani autentyczności powyższego dyplomu, który należy uznać za podejrzany.

¹⁴⁹ PU II 894.

¹⁵⁰ PU I 576 (r. 1253); II 1155 (r. 1280); 1172 (r. 1280).

cinie w roku 1261¹⁵¹. Kolegiata przy kościele NMP w Szczecinie wykazuje posiadanie praw sądowych od roku 1274¹⁵². Pełnia immunitetu jest też zilustrowana w trzy lata później w roku 1277, kiedy to instytut ten zawarł układ z rycerzem Chrystianem, z którego wynika, iż kanonicy posiadali wyższe i niższe sądownictwo¹⁵³. Bogusław IV w latach osiemdziesiątych wydał na rzecz tejże kapituły kilka dyplomów, które nadają dobra ziemskie *cum aduocatia* oraz *cum cognitione causarum*¹⁵⁴.

Cechą charakterystyczną jest tu wczesność immunitetu biskupstwa kamieńskiego, datująca się od ostatniej ćwierci XII stulecia. Widzimy zaś, że w innych dobrach biskupich i kapitulnych egzempcje sądowe upowszechniają się w ciągu drugiej połowy XIII w. W stosunku do biskupstw i kapituł nie obserwuje się tendencji książących do jakiegokolwiek ograniczania ich jurysdykcji patrymonialnej¹⁵⁵.

c) Immunitet w dobrach klasztornych

Źródła obficie informujące o immunitecie klasztornym umożliwiają jedynie z trudem wykrycie pewnych etapów w rozwoju zakresu egzempcji. Wyróżnić tu bowiem można: 1) nadanie tylko prawa sądenia spraw drobnych *iudicia minora*, 2) przekazanie całego sądownictwa (a więc także *iudicia maiora*) w ręce pana feudalnego.

Podkreślić jednak trzeba, że stadium pierwsze występuje tylko w sporadycznych wypadkach, podczas gdy drugie ma charakter powszechny i jest sfinalizowaniem starań instytutu o jurysdykcję patrymonialną. Na tym ostatnim etapie możliwe są różnorodne zastrzeżenia.

Pierwsza faza rozwoju immunitetu sądowego zaznacza się na Pomorzu Zachodnim, ściśle biorąc tylko w klasztorze cysterek w Szczecinie. Klasztor ten uzyskał w roku 1243 od Barnima I prawo wykonywania sądownictwa niższego przez sołtysów wsi. Zniesiono też wtedy na terenie dóbr klasztornych ekonomiczne uprawnienia książących wójtów i bedellów oraz obowiązek wiecu sądowego (*commune placitum*)¹⁵⁶. Okres posiadania ogra-

¹⁵¹ PU II 710.

¹⁵² PU II 994.

¹⁵³ PU II 1071.

¹⁵⁴ PU II 1177 (r. 1280), 1308 (r. 1284), 1432 (r. 1287).

¹⁵⁵ Znamienne, że w tym samym czasie w sąsiednim Księstwie Rańskim posiadłości kleru świeckiego, a więc biskupstwa zwierzńskiego, arcybiskupstwa ryskiego i biskupstwa w Raciborzu (Ratzeburg) cieszą się jedynie immunitetem z pewnymi ograniczeniami. Tak więc w roku 1221 (PU I 208) biskupstwo w Zwierzyniu, a w 1225 (PU I 226) kościół w Raciborzu otrzymały w całości jurysdykcję patrymonialną, przy zachowaniu pewnej ingerencji wójtów książących. Arcybiskupstwo ryskie wykazuje uzyskany od księcia Wizława II immunitet w roku 1237 (PU I 343).

¹⁵⁶ PU I 415, 416: „... *scultetis uillarum prenominati monasterii minora iudicia exercendi potestatem conferimus...*”. Także H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, t. II, s. 459.

niczonoj libertacji sądowej nie trwał w klasztorze szczecińskim zbyt długo, gdyż już w roku 1253 cysterki uzyskały wolność od adwokacji i całe sądownictwo¹⁵⁷.

Poruszyć tu trzeba też kwestię immunitetu klasztoru w Wierzchnie, gdzie jednak dokumenty z lat 1255 i 1265, zdaniem naszym, nie oznaczają immunitetu ograniczonego do *iudicia minora*¹⁵⁸.

Do innej nieco sfery zagadnień należy sprawa kościoła w Ostroźnie, który przejmując w roku 1271 od biskupa kamieńskiego Hermana wieś, w której się znajdował, otrzymał ją z wszelkimi pożytkami, jednak bez wyższego sądownictwa¹⁵⁹. Mamy więc tu istotnie do czynienia z faktem posiadania ograniczonego immunitetu sądowego przez instytucję duchowną, lecz w ramach biskupich posiadłości cieszących się pełną libertacją.

Zdarza się jednak czasem, że klasztory, posiadające pełny immunitet na terenie Pomorza Zachodniego, korzystają jedynie z ograniczonego immunitetu w dobrach leżących poza zasięgiem władzy książąt pomorskich. Tak więc klasztor w Darguniu, na obszarze wsi położonych w Meklemburgii posiadał od roku 1238 uprawnienia tylko do wykonywania *iudicia minora* i do pobierania 1/3 kar wymierzanych za przestępstwa ciężkie. Do tych ostatnich zalicza się: kradzież (*octo solidorum ualorem excedentes*), podpalenie, rozbój, mężobójstwo, gwałt na kobiecie, porwanie dziewczyny, kłótność¹⁶⁰. Znamienny jest tu przykład wsi Bralin, która w latach 1227—1228 była objęta niewątpliwie pełną pomorską egzempcją sądową. Po przesunięciu granicy wieś ta znalazła się w Meklemburgii, a Jan I meklemburski nie uznał poprzedniej libertacji pomorskiej. Podobnie opactwo z Nowopola na terenie niektórych dóbr rańskich i meklemburskich posiadało tylko sąd 60 solidów¹⁶¹.

Materiał powyższy nie uzasadnia właściwie przyjęcia istnienia jakiegoś wstępnego stadium zdobywania immunitetu w zakresie zrazu ograniczonym.

W czasie do roku 1295 posiadanie immunitetu sądowego wykazuje 27 klasztorów. W liczbie tej mieszczą się zarówno instytuty pomorskie, jak i obce posiadające dobra na terenie Pomorza.

Chronologicznie immunitet sądowy posiadały:

¹⁵⁷ PU I 580, wolność tę potwierdzają PU II 818 (r. 1266), 826 (r. 1267), 827 (r. 1267), 1056 (r. 1277) oraz 1124 (r. 1278).

¹⁵⁸ Por. niżej.

¹⁵⁹ PU II 945: „... cum omnibus prouentibus..., excepto tamen iure superiori uel maiori...”

¹⁶⁰ PU I 353, CPD I 260 — oba z r. 1238.

¹⁶¹ Odnośnie do Rany por.: PU II 861, 968; Werle III 1702. W pozostałych obszarach na Ranie i Werle klasztor miał całkowity immunitet sądowy. Patrz nadto H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, t. II, s. 161—162.

1. Darguń od roku 1216, kiedy to klasztor w dokumencie szczegółowym otrzymał zwolnienie „... *ab omni advocatia*...”¹⁶². Ukoronowaniem darguńskich dyplomów szczegółowych jest ogólna konfirmacja z roku 1229¹⁶³. Formuła libertacyjna z tego roku głosi: „... *ab aduocatia, ita plane, quod abbas per aduocatum proprium omnes causas emergentes in bonis ecclesie sue, siue pertineant ad sententiam manualement, siue capitalem, corrigat et iudicet*...” Charakterystyczną cechą formularza darguńskiego jest niemal zupełna dominacja formuły zwalniającej od adwokacji, w zasadzie aż do roku 1248¹⁶⁴.

2. Dobrzań wykazuje posiadanie wolności immunitetowych od roku 1232. Dyplomy zawierające egzempcję sądową są wyłącznie dokumentami szczegółowymi¹⁶⁵. Znaczniejszy obszar dóbr (3 wsie) nadał w roku 1232 Wacław III, stwierdzając: „... *nec advocatum quemquam de nostris habeant super se, vel iudicem nisi Abbatem solum, vel cui Abbas vicem pro se commiserit iudicandi*...” W roku 1280 bp Herman nadał znów jedną wieś „... *cum iudicio sanguinis videlicet colli et manus et ciuli*...”

3. Bamberg uzyskał wolność od adwokacji w roku 1233 od biskupa kamieńskiego Konrada¹⁶⁶.

4. Słup w ogólnej konfirmacji z roku 1233¹⁶⁷ uzyskał od Barnima I połączenie swoich dóbr „... *cum omni iure, et iudicii secularis integritate*...” W roku 1278¹⁶⁸ tenże książę uczynił darowiznę „... *cum aduocacia*...” Rok 1289 przyniósł klasztorowi generalną konfirmację Barnima II i Ottona I, która zatwierdza „... *aduocaciam et iudiciariam potestatem iudicandi, tam in manum quam in collum plenariam atque totam, precipientes et volentes, ut omnia bona ecclesie predictae a iudicio nostrorum aduocatorum siue officialium sint liberi jugiter et exempta*...”¹⁶⁹.

5. Templariusze cieszyli się na terenach należących do nich od roku 1234 libertacją „... *ab omni iurisdictione nostra*...”¹⁷⁰.

¹⁶² PU I 174.

¹⁶³ PU I 259. Na temat dyplomów PU I 193 (r. 1219) i 259 (r. 1229) pisał W. v. Sommerfeld: „*Auch sollen die Mönche über ihre Leute und sonstigen Güter keinen Vogt haben als sich selber*” (Geschichte..., s. 113). Por. też uwagi R. Klempina (PU I s. 203), który usiłuje wykazać, że początek immunitetu darguńskiego łączy się dopiero z datą 1238 (PU I 353). Por. nadto PU I 467 (r. 1248); II 718 (r. 1262), 736 (r. 1266); III 1468 (r. 1238).

¹⁶⁴ PU I 174 (r. 1216), 193 (r. 1219), 227 (r. 1225), 235 (r. 1226), 248 (r. 1228), 369 (r. 1237), 386 (r. 1241), 388 (r. 1241), 402 (r. 1242), 446 (r. 1246).

¹⁶⁵ PU I 287 (r. 1232), 361 (r. 1237), 400 (r. 1242); II 1154 (r. 1280); III 1546 (r. 1290), 1551 (r. 1290).

¹⁶⁶ PU I 301. Por. też PU II 1046.

¹⁶⁷ PU I 295.

¹⁶⁸ PU II 1087.

¹⁶⁹ PU III 1517. Także H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. II, s. 661.

¹⁷⁰ PU I 309.

6. Szczecin (św. Jakub) otrzymał także od Barnima I wolność od adwokacji w roku 1238¹⁷¹.

7. Kołbacz posiadał immunitet sądowy zapewne dopiero od roku 1240¹⁷², chociaż istnieją powody uzasadniające możliwość istnienia egzempcji w dobrach klasztornych już na długo przed tą datą. Do sprawy tej powrócimy jeszcze na innym miejscu. W każdym razie odrzucić trzeba libertację od władzy *saecularis iudicis*, jako niesądowe i falsyfikat z roku 1226¹⁷³. W roku 1240¹⁷⁴ Barnim I zatwierdził klasztorowi zwolnienie od adwokacji, od bedellów i od *commune placitum* oraz nadał sołtysom wsi klasztornych prawo do wykonywania sądownictwa niższego i wyższego. Z nadaniem wolnej adwokacji spotykamy się dopiero w roku 1255¹⁷⁵, kiedy to tenże książę darował opactwu wieś Babin. O ograniczeniach w wykonywaniu immunitetu w mieście Dąbiu (Dambe) będzie mowa niżej.

8. Eldena. Z egzempcją od adwokacji spotykamy się w dyplomach Eldeny od roku 1241¹⁷⁶. W roku 1248¹⁷⁷ Wacław III wydał generalną konfirmację, w której stwierdza: „... *nec etiam quisquam iudicum secularium eis molestus sit in ullo negotio, sed ut liberi sint ab omni iure aduocatie, communis placiti... et ad omni exactione aduocatorum, bedellorum et przistallorum nostrorum, uel qualicunque seruicio nostro siue successorum nostrorum, et hec omnia perpetua ipsis libertate donamus. Advocatis etiam claustris, qui pro temporibus et locis fuerint, malefactores puniendi et maiora iudicia exercendi perpetuo conferimus potestatem...*” Podobną konfirmację wydał też Bogusław IV w roku 1281¹⁷⁸.

9. Grobia wykazuje posiadanie immunitetu od roku 1243¹⁷⁹. Dzieje immunitetu sądowego poczyną seria czterech falsyfikatów datowanych

¹⁷¹ PU I 350, gdzie Barnim I zatwierdził wieś Będargowo Myśliborskie (Mandelkow) wolną od adwokacji. Patrz też H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, t. II, s. 417.

¹⁷² PU I 373. Por. też R. Klempin, PU t. I, s. 203 i nast., W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 175, H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój...*, s. 63—70.

¹⁷³ PU I 63 (r. 1173), 68 (r. 1176), 87 (r. 1181), 98 (r. 1185), 236 (r. 1226 — falsyfikat).

¹⁷⁴ PU I 373.

¹⁷⁵ PU II 611 (r. 1255). Por. też I 447 (r. 1246), 454 (r. 1247), 494 (r. 1249); II 1000 (r. 1274), 1066 (r. 1277), 1232 (r. 1282), 1268 (r. 1283), 1394 (r. 1286); III 1712 (r. 1295) oraz H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, t. I, s. 227.

¹⁷⁶ PU I 392. Nie można się tutaj zgodzić z opinią H. Hoogewega, *Die Stifter...*, t. I, s. 520 i H. Chłopockiej, *Powstanie i rozwój...*, s. 63—63, którzy twierdzą, że immunitet sądowy zdobyła Eldena dopiero w roku 1246 (PU I 450). Dyplom bowiem PU I 392 wyraźnie zwalnia „... *ab... advocatia contulimus, liberos et solutus...* i jest generalną konfirmacją. Za przywilej sądowo-ekonomiczny uznaje go też R. Klempin w legendzie do numeru 392. Por. nadto T. Pył, *Geschichte...*, s. 580.

¹⁷⁷ PU I 478.

¹⁷⁸ PU II 1227.

¹⁷⁹ PU I 562.

na lata 1238—1239¹⁸⁰ i zawierających egzempcje od *iudicia minora et maiora*. W roku 1243 klasztor uzyskał od Warcisława III dla dóbr w ziemi Chockowskiej (Gütkow) pełne sądownictwo¹⁸¹. Odnośna formuła głosi: „... *Ita ut ab omni inpetitione et exactione aduocatorum coloni ipsius ecclesie liberi maneant et soluti* ...” Dyplom z roku 1265¹⁸², nadając pełny immunitet precyzuje nadto możliwość załatwiania spraw sądowych przez wójta książęcego, na prośbę klasztoru.

10. B r o d y. Zwolnienie od adwokacji uzyskał klasztor w roku 1244¹⁸³ od Barnima I i Warcisława IV w ogólnej konfirmacji.

11. W i e r z c h n o. Pierwszym przywilejem sądowym nadającym pełną jurysdykcję patrymonialną jest dyplom Warcisława III z roku 1245¹⁸⁴. Dokumenty z lat 1255 i 1265 nie naruszają pełni immunitetu klasztorowego¹⁸⁵. Bliżej zajmiemy się nimi na dalszym miejscu.

12. L e h n i n otrzymał od Barnima I w roku 1248 immunitet sądowy w następującej formule: „... *Sane adicimus, quod nullus iudicum nostrorum qualiscunque ibidem causa emerit et de qualicumque re iurisdictionem sibi aliquam aut iudicium usurpabit vel aliquatenus iudicare presumat* ...”¹⁸⁶.

13. M a r i a n o w o w dokumencie fundacyjnym otrzymało w roku 1248 całe sądownictwo patrymonialne¹⁸⁷. Dyplom głosi: „... *per aduocatos proprios et scultetos, omnes causas maiores et minores, tam causas sanguinis que se extendunt in collum et in manum, quam alias, irrequisitis et inconsultis aduocatis et aliis iudicibus nostris, nisi ad hoc eos duxerint specialiter inuitandos* ...”

14. B u k o w o. W ogólnej konfirmacji z roku 1253 księżęta pomorscy Barnim I i Warcisław III nadali klasztorowi „... *sententias capitales siue manuales* ...”¹⁸⁸. To samo zatwierdzono w roku 1268¹⁸⁹; takież zakres immunitetu spotykamy w późniejszych dyplomach¹⁹⁰.

¹⁸⁰ PU I 356, 357, 365, 366 oraz R. Klempin, PU I, s. 263—271, 296—297.

¹⁸¹ PU I 562.

¹⁸² PU II 783 i H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. II, s. 334.

¹⁸³ PU I 429, II 1207 (r. 1281 — konfirmacja Bogusława IV).

¹⁸⁴ PU I 440.

¹⁸⁵ PU II 602, 603 (oba z roku 1255), 773 (r. 1265) oraz R. Klempin, PU I, s. 204; W. v. Sommerfeld, *Geschichte*..., s. 193; H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. II, s. 787.

¹⁸⁶ PU VI 1, 3932 (461).

¹⁸⁷ PU I 476. Nadto H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. II, s. 111—112.

¹⁸⁸ PU I 576.

¹⁸⁹ PU II 870.

¹⁹⁰ Por. materiał dyplomatyczny podany wyżej, a nadto H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. I, s. 182. Na terenie Pomorza Gdańskiego od Świętopelka II klasztor miał sądownictwo już w roku 1252 (PU I 552).

15. **Pyrzyce** uzyskały immunitet w roku 1255¹⁹¹ w formule: „... *Preterea volumus et mandamus ut nullus aduocatorum, bedellorum seu qualis cunque fuerit iudex uel persona praepositum, dominas villam et homines in ea habitantes in posterum ullo modo inquietare audeat vel praesumat...*” Późniejsze dyplomy są ogólnikowe. Dokumentowi z roku 1253 R. K l e m p i n zarzuca fałszywość¹⁹².

16. **Szczecin**. Z dziesięcioletnim opóźnieniem po uzyskaniu *iudicia minora* zdobyły cysterki szczecińskie także sprawy z zakresu *iudicia maiora* w roku 1253¹⁹³. Od tegoż roku klasztor posiadał wolność od adwokacji i pełen immunitet sądowy. Istniała jednak możliwość działania wójtów książęcych na prośbę klasztoru¹⁹⁴.

17. **Biały Bąk**. Pełne sądownictwo zostało jasno i szczegółowo nadane w roku 1269¹⁹⁵, chociaż książę zatrzymał sobie pewne prawa. Formuła immunitetowa głosi: „... *praeterquam, iudicia criminalium causarum in quibus quis capite est plectendus, aduocatus monasterii iudicio presidens totius emolumenti mediam sibi retinens partem aliam sicut nostro nepoti ita nobis* (sc. Barnim I — JW) *nunc representat ciuiliu uero causarum et mixtarum ex integro sibi tenens emolumentum...*”. Tych resztek swoich uprawnień w zakresie sądownictwa wyrzekli się książęta Barnim I i Bogusław IV za cenę 200 grzywien w roku 1276¹⁹⁶. W roku 1310 Warcisław IV rzekł się powtórnie 1/2 dochodów ze spraw kryminalnych¹⁹⁷. Sprawa praw sądowych w Trzebiatowie była załatwiona odmiennie, o czym niżej. W związku z tym co wyżej powiedziano H. H o o g e w e g¹⁹⁸ przyjmuje rok 1269 za początek immunitetu sądowego w Białym Bąku. Wydaje się jednak możliwe przesunięcie tej daty do roku 1254¹⁹⁹, od kiedy to pojawiają się w dyplomach szczegółowych nadania „... *cum... iurisdictione...*”.

18. **Grąbczów** wykazuje od roku 1264 posiadanie wolnej adwokacji, tj. sądownictwa *manus et colli*²⁰⁰.

19. **Reinfeld**. Pełny immunitet sądowy znajduje się po raz pierwszy w fałsyfikacie z roku 1249²⁰¹. Zbiór dokumentów klasztoru w Reinfeld

¹⁹¹ PU II 612 (r. 1255).

¹⁹² PU I 570 (r. 1253).

¹⁹³ PU I 580 (r. 1253), 415 i 416 (oba z roku 1243).

¹⁹⁴ PU I 580; nadto II 818, 826, 827, 1056, 1159, 1124 oraz H. H o o g e w e g, *Die Stifter...*, t. II, s. 459, 466.

¹⁹⁵ PU II 882.

¹⁹⁶ PU II 1029.

¹⁹⁷ PU IV 2600.

¹⁹⁸ Por. H. H o o g e w e g, *Die Stifter...*, t. I, s. 59.

¹⁹⁹ PU II 586 (r. 1234), 615 (r. 1255), 762 (r. 1264).

²⁰⁰ PU II 750 (r. 1269); III 1499 (r. 1289).

²⁰¹ PU I 483.

charakteryzuje się tym, że są to wyłącznie nadania szczegółowe. W roku 1264²⁰² Reinold otrzymał pierwszą autentyczną libertację sądowną. Barnim I połączył wtedy nadanie: „... *cum ... iudicio sanguinis, id est capitalis sentencie, abscisionis manus omniumque culparum correctionem, necnon et omne ius prefecture super colonos mansorum predictorum, hoc statuantes, ut idem cultores liberi sint et immunes ab omni onere et infestatione aduocatie, ...*” To samo nadają dalsze dyplomy²⁰³.

20. Kołobrzeg w roku 1277 uzyskał od biskupa kamieńskiego nadanie „... *cum iudicio criminali et ciuili*...” Jako fundacja biskupia klasztor posiadał przywileje sądowe wyłącznie od biskupa²⁰⁴.

21. Dünamünde. Opactwu temu Bogusław IV w roku 1284 nadał: „... *iudiciariam potestatem super uniuersos in terminis eorum commorantes siue aduenientes penitus in omni causa*...”²⁰⁵.

22. Iwniak. Na rzecz tego klasztoru Bogusław IV w roku 1286 uczynił darowiznę „... *cum iudicio maiori et minori, cum cognitione cause*...”²⁰⁶.

23. Trzebiatów w roku 1287²⁰⁷ otrzymał od Bogusława IV wieś „... *cum omni iure, aduocatiis*...”.

24. Jasienica uzyskała w roku 1288²⁰⁸ od Bogusława IV, Barnima II i Ottona I konfirmację dóbr klasztornych „... *cum iudicio maiori et minori, cum cognitione cause et qualibet libertate*...”.

25. Oliwa,

26. i Żarnowiec w jednym dokumencie Bogusława IV otrzymały w roku 1291 generalną konfirmację „... *cum omni iudicio maiori et minori, capitali uidelicet et manuali*...”²⁰⁹.

27. Koszalin. W konfirmacji darowizny rycerza Borka z roku 1295 Bogusław IV przyznał klasztorowi własność ziemską „... *cum iudicio maiori et minori, colli et manus*,...”²¹⁰.

Z dat tych widzimy, że patrymonialna jurysdykcja klasztorna upowszechniła się w ciągu XIII w. Całe XIII stulecie można podzielić na dwa okresy. Etap obejmujący pierwsze trzy dziesiątki lat nazwać można czasem walki o immunitet sądowy. Istniejące w tym okresie klasztory i powsta-

²⁰² PU II 754.

²⁰³ PU II 830 (r. 1267), 854 (r. 1267), III 1435 (r. 1287), 1510 (r. 1289), 1537 (r. 1290), 1607 (r. 1292), 1536 (r. 1290) — w Werle, 1643 (r. 1293) — rycerski.

²⁰⁴ PU II 1068 (r. 1277), 1101 (r. 1278), 1109 (r. 1278); III 1471 (r. 1288) oraz H. Hoogeweg, *Die Stifter*..., t. I, 374—375.

²⁰⁵ PU II 1300.

²⁰⁶ PU II 1370.

²⁰⁷ PU III 1426.

²⁰⁸ PU III 1447.

²⁰⁹ PU III 1598.

²¹⁰ PU III 1737.

jące nowe opactwa nie miały od początku immunitetu i uzyskiwały go później, jak wskazuje poniższa tabelka:

Klasztor	Data powstania	Data immunitetu
1. Grobia	1150	1243
2. Słup	1153	1233
3. Kołbacz	1173	1240 (może przed)
4. Białybuk	1176—1182	1254
5. Eldena	1199	1245
6. Wierzchno	1200	1245
7. Trzebiatów	1224	1287

Natomiast klasztory powstałe w późniejszych latach XIII w. otrzymywały z reguły immunitet sądowy już w dokumencie fundacyjnym lub wkrótce po nim. Wymienić tu można: cysterki szczecińskie (1243 *iudicia minora*, 1253 *iudicia maiora*), Marianowo 1248, Bukowo 1252 od książąt gdańskich a w 1253 r. od pomorskich, Pyrzyce 1255, benedyktynki kołobrzesckie 1277. W drugim okresie zmieniła się, jak widać, polityka książęca w zakresie immunitetu sądowego. Jeszcze tylko w stosunku do klasztorów żeńskich książę okazuje pewną, zresztą krótko skuteczną, powściągliwość w szafowaniu egzempcjami. Wymienić tu można cysterki szczecińskie, które w czasie od 1243 do 1253 posiadały tylko tzw. sądownictwo niższe i cysterki koszalińskie, które wykazują posiadanie immunitetu dopiero w 17 lat po fundacji w roku 1295. Były to wypadki wyjątkowe.

d) Immunitet w dobrach świeckich

Immunitet w dobrach świeckich, skąpo oświetlony źródłami dyplomatycznymi, przedstawia się dość niejasno. Wskazaliśmy już na małą liczbę dyplomów książąt pomorskich adresowanych wprost do rycerzy. Wzmianki o immunitacie świeckim są rozsiane w dyplomach, szczególnie klasztornych. Rycerze posiadali dobra ziemskie, jako lenno od księcia i chcąc je przekazać klasztorowi musieli dokonać takiej transakcji poprzez panującego. Informacje o immunitacie świeckim w takich dokumentach nasuwają znaczne wątpliwości interpretacyjne. Ustalenia na nich oparte mają w dużej mierze charakter hipotez.

E. Sauer w swej pracy o rycerstwie słupskim przyjmuje powszechność posiadania przez rycerzy *iudicia minora* w XIII w., których udzielenie wiąże się z powstaniem stosunku lennego. W odniesieniu do *iudicia maiora* uczony ten przechyla się na stronę poglądu o ich upowszechnianiu się w drugiej połowie XIII stulecia²¹¹.

²¹¹ Por. E. Sauer, *Der Adel...*, s. 180, przypisek 35, s. 194—195.

Przyjrzyjmy się dokumentom mówiącym o immunitecie w powiązaniu z dobrami feudalów świeckich.

1. W stosunku do następujących posiadaczy ziemskich nie mamy podstaw do przyjęcia posiadania przez nich immunitetu. Są to: Radosław v. Schorrentin (1216)²¹², Mirograw i jego bracia Monik i Chocięmiar (1219)²¹³, Janik (1228)²¹⁴, Dobiesław (1228)²¹⁵, Raven (1249)²¹⁶, Dietrich Baier (1264)²¹⁷, Witosław (1268)²¹⁸, Biezpraw (1280)²¹⁹, Bartosz Czarny (Niger) v. Bulgrin (1288)²²⁰, Bork (1288—1295)²²¹ i in.

2. Niektóre z dokumentów nadających Kościołowi dobra rycerskie pozwalają przypuszczać, że feudal miał immunitet już przed nadaniem dóbr instytucji. Tak więc wydaje się prawdopodobne istnienie egzempcji w dobrach: Jana v. Wacholtz (1262)²²², Bertholda Düring (1267)²²³, Jana Ramel (1269 — kościół w Lubece otrzymał od rycerza 20 łanów „... *cum iudicio mortis et sanguinis, colli et manus ac minoris iusticie, que uulgo quatuor solidorum iudicium nuncupatur...*”)²²⁴, v. Wussow (Ludwik, Joachim i Piotr 1277²²⁵, Jan 1286²²⁶), Vidaltego (1272)²²⁷, Chrystiana (1277 — jako sołtys we wsi Skarbimierzyce miał on „... *iudicium sex denarios...*”)²²⁸, Gobelo (1288 — confirmacja Bogusława IV dla klasztoru w Jasienicy zatwierdza też darowiznę rycerza, tak jak ją uczynił: „... *cum iudicio maiori et minori, cum cognicione cause...*”)²²⁹, Jana Gropeke i Jana Schele (1291 — pierwszy sprzedał drugiemu, zwanemu przez dyplom Luscus, 9 łanów „... *cum medietate aduocacie, prefecture...*”)²³⁰, Jana i Wenera v. Artlenburg (1266 — nadając klasztorowi w Darguniu 10 łanów rycerze ci zastrzegli: „... *omne eciam iudicium ad usus nostros fructuarios nobis conseruamus...*”. Także w roku 1291 wdowa po Janie v. Art-

²¹² PU I 174.

²¹³ PU I 193.

²¹⁴ PU I 248.

²¹⁵ PU I 244.

²¹⁶ PU I 498.

²¹⁷ PU II 750.

²¹⁸ PU II 862.

²¹⁹ PU II 1172.

²²⁰ PU III 1477.

²²¹ PU II 1365, 1454; III 1737.

²²² PU II 718.

²²³ PU II 830.

²²⁴ PU II 834; III 1551.

²²⁵ PU II 1046.

²²⁶ PU II 1401.

²²⁷ PU II 951.

²²⁸ PU II 1071.

²²⁹ PU III 1447.

²³⁰ PU III 1567.

lenburg zrzekła się na rzecz Dargunia pełnego sądownictwa²³¹, Tezlawa (1292)²³².

3. Istnienie immunitetu sądowego jest pewne w posiadłościach rycerzy, którzy samodzielnie, bez zatwierdzenia ze strony księcia nadają posiadłości i immunitet obdarowanemu instytutowi. Wymienimy tu Dobiesława v. Gristow (uczynił nadanie na rzecz Eldeny, wolne „... *ab advocatia, communi placito*...” w roku 1249)²³³, Reinberna v. Stowe (1252 — darowizna na rzecz Iwniaku „... *cum iudicio seculari*...”) ²³⁴, Jana v. Apeldoren (1282)²³⁵, Arnolda v. Schönfeld (1292 — nadanie na rzecz Dargunia „... *cum omni iudicio*...”²³⁶; 1293 — darowizna dla Reinfeldu „... *cum ...capitalis et manualis sententie omniumque culparum correctionem*...”²³⁷), Ulryka v. Bevenhusen i Jana Düringa (1294 — sprzedaż 7 łanów na rzecz kanonika z Kołobrzega Godfryda „... *cum ... minori iudicio ... et maiori, quod ad nos pertinuit*...”) ²³⁸.

4. Najważniejszymi jednak dyplomami są te, które pochodząc od książąt pomorskich zawierają wyraźniejsze formuły immunitetowe i kierują się do rycerzy. Tak więc Godekin Scriptor i Jan Vinke w roku 1272 otrzymali od Barnima I dobra ziemskie „... *cum ... iuriditionibus, aduocatiis*...”²³⁹. Od tegoż księcia uzyskał też pełne sądownictwo w roku 1278 Mikołaj Drake²⁴⁰. Feudałowie świeccy partycypowali również w egzempcjach posiadanych przez innych panów immunitetowych. Takimi byli Herman v. Metzekow (1275 — od bpa Hermana)²⁴¹, Wessel (1280 — od cysterek szczecińskich)²⁴².

5. Poza przytoczonym już materiałem dyplomatycznym duża liczba feudałów świeckich posiada dyplomy ogólnikowe, nie pozwalające na sformułowanie wniosków co do immunitetu sądowego. Należą do nich: Boranta v. Borantenhagen (1249)²⁴³, Jan syn Jaksy v. Gützkow (1249)²⁴⁴, Gunselin v. Schwerin (1257)²⁴⁵, Henryk i Goswin v. Bagmihl (1260)²⁴⁶, Konrad

²³¹ PU II 795; III 1591.

²³² PU III 1613.

²³³ PU I 501.

²³⁴ PU I 553.

²³⁵ PU II 1230.

²³⁶ PU III 1606.

²³⁷ PU III 1643.

²³⁸ PU III 1468 (r. 1288 — występuje tu sam Ulryk), 1674 (r. 1294).

²³⁹ PU II 965.

²⁴⁰ PU II 1095.

²⁴¹ PU II 1010.

²⁴² PU II 1161.

²⁴³ PU I 489 Barnima I.

²⁴⁴ PU I 491.

²⁴⁵ PU II 638 Barnima I.

²⁴⁶ PU II 678 Barnima I.

Kleist (1269)²⁴⁷, Behrowie (1275)²⁴⁸, Gertruda v. Jarmen (1280)²⁴⁹, Henryk v. Santzen (1281)²⁵⁰, Bartosz Czarny (Bartus Niger) — (1287)²⁵¹, Jan Ramel i Vidante (1287)²⁵², Jaksa v. Gützkow (1295)²⁵³.

Przypatrując się feudałom świeckim dzierżącym ziemię i nieraz posiadającym immunitet sądowy nasuwają się pewne obserwacje. Uderza przede wszystkim fakt, że pomiędzy rycerzami znajdują się także mieszczaństwo. Wymienić można np. Bagmihlów, Wussowów, Wesselów, Schellego, Godekina Scriptora i Gertrudę v. Jarmen. Świadczy to niewątpliwie o płynnej granicy społecznej pomiędzy rycerzami a mieszczanami. Tacy Düringowie, Bagmihlowie, Wussowowie i in. byli ludźmi, którzy występują w źródłach raz jako mieszczaństwo a w innym wypadku jako rycerze²⁵⁴. Kontakty pomiędzy rycerstwem a mieszczaństwem w tym okresie dziejów Pomorza Zachodniego były bardzo żywe²⁵⁵. Stąd nie wyodrębniamy też osobno rycerzy i osobno mieszczan sądząc, że tytuł prawny — lenno, na podstawie którego posiadali oni ziemię i immunitet sądowy, był równy, co nadawało im jednakową pozycję feudałów świeckich, lenników określonego suzerena.

Wśród panów feudalnych posiadających immunitet, przytłaczającą przewagę posiadali ludzie pochodzenia obcego. Pomiedzy nazwiskami wyżej przytoczonymi widzimy wprowadzić dużo imion słowiańskich ale właśnie w grupie tych, którzy immunitetu, jak wnosić można, w rzeczywistości nie posiadali. Między posiadającymi libertacje natomiast Pomorzan jest już mało. Jako takich zakwalifikować wypadnie: Santzena, Bagmihla²⁵⁶, Borka, Bulgrina, Vidantego, Bartosza Czarnego (Bartus Niger), Jakse, Tezlawa²⁵⁷. Znamienne, że i posiadanie immunitetu przez tę grupę jest niepewne. Reszta to nazwiska niemieckie. Wystarczy tu podać: Düringa, Ramela, Artlenburga, Apeldorena, Kleista, Bevenhusena, Drakego, Behra²⁵⁸ i in.

²⁴⁷ PU II 881.

²⁴⁸ PU II 1018 Barnima I.

²⁴⁹ PU II 1152 R. M. Koszalina.

²⁵⁰ PU II 1203 Bogusława IV.

²⁵¹ PU III 1437.

²⁵² PU III 1414.

²⁵³ PU III 1704.

²⁵⁴ Por. PU II 818 (r. 1266), 826 (r. 1267), 827 (r. 1267), 848 (r. 1267), 1312 (r. 1284), 1323 (r. 1285), 1327 (r. 1286); III 1555 (r. 1290), 1854 (r. 1296) i in.

²⁵⁵ Por. R. Klempin, Wstęp do pracy Gustawa Kratza, *Die Städte der Provinz Pommern, Abriss ihrer Geschichte zumeist nach Urkunden*, Berlin 1865, s. LIII. K. Tymieniecki, *Podgrodzia...*, s. 111—112.

²⁵⁶ Por. Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim w rozwoju dziejowym*, Instytut Zachodni, Poznań 1954, s. 53, 60.

²⁵⁷ Por. E. Sauer, *Der Adel...*, s. 96, 112, 223, 230.

²⁵⁸ Por. K. Ślaski, o c., s. 42, 46—47, 51 oraz E. Sauer, o c., s. 112, 113, 181, 244.

Z takiego składu narodowościowego rycerstwa uzyskującego immunitet wynika, że książęta popierając imigrację żywołu niemieckiego i otaczając się urzędnikami obcymi²⁵⁹, prowadzą politykę immunitetową dyskryminującą w stosunku do rodzimego rycerstwa. Pozostaje to oczywiście w związku z tym, że majątki ziemskie rycerzy napływowych, w przeciwieństwie do dóbr miejscowych feudałów, ulegają od XIII w. znacznemu rozrostowi. Znaną jest rzeczą, że w XIII w. rycerze pomorscy uchodzili z Pomorza Zachodniego na wschód.

Istnieje jeszcze jeden problem w zakresie egzempcji świeckich. Stanowią go wsie miejskie. Zwłaszcza Szczecin, Gryfia i Nakło (Anklam) posiadały znaczną ich liczbę. Już Barnim I w roku 1277 nadał Szczecinowi jedną wieś „... *cum aduocacia* ...”²⁶⁰. Więcej przykładów można podać z czasów Bogusława IV. Książę ten w latach 1280, 1284, 1290 wydał dokumenty przekazujące Gryfii dobra ziemskie „... *cum* ... *iurisdictione* ...” względnie „... *cum aduocacia* ...”²⁶¹. W roku 1285 Nakło otrzymało od niego 4 wsie „... *cum iudicio maiori et minori, cum cognitione cause* ...”²⁶².

Resumując stwierdzamy stopniowe rozszerzanie się immunitetu świeckiego i jego upowszechnianie się w drugiej połowie XIII wieku. Należy podtrzymać referowaną już opinię E. Sauera, mimo wątpliwości co do słuszności łączenia egzempcji od *iudicia minora* z samym faktem związania stosunku lennego²⁶³.

e) Ograniczenia immunitetowe

Uzyskanie przez feudałów pełnych immunitetów nie wykluczało możliwości ingerowania sądu książęcego w pewne szczególne sprawy. Źródła dają nam sporadycznie informacje na temat takich wypadków. Chodzi tu w szczególności o:

- 1) możliwość ingerencji sądu wójta książęcego na żądanie klasztoru;
- 2) wykonywanie sądownictwa w sprawach mieszanych, między poddanymi różnych jurysdykcji;
- 3) związaną ze sprawami powyższymi kwestię podziału kar między księcia a klasztor.

Ad 1) W roku 1253 cysterki ze Szczecina otrzymały ogólną konfirmację, która znosząc władzę urzędników książęcych (zwłaszcza wójtów) nadała klasztorowi zupełny immunitet sądowy. Barnim I udzielając libertacji

²⁵⁹ Por. K. Ślaski, o. c., s. 54.

²⁶⁰ PU II 1051.

²⁶¹ PU II 1174, 1319; III 1547.

²⁶² PU II 1341.

²⁶³ Por. E. Sauer, *Der Adel* ..., s. 180 (przyp. 35), 194—195.

zaznaczył jednak, że zgromadzenie może korzystać z usług funkcjonariuszy państwowych, jeżeli tylko zechce²⁶⁴.

Podobna sytuacja powstała w Wierzchnie²⁶⁵. Jest rzeczą niewątpliwą, że klasztor ten miał pełne sądownictwo patrymonialne we wszystkich sprawach. Zdaje się, iż potwierdzają to jego dyplomy²⁶⁶. Z drugiej jednak strony trzy dokumenty wymieniają prawa wójta książęcego w zakresie *iudicium mortis*²⁶⁷. Jak pogodzić obie informacje? Okazuje się najwidoczniej, że w czasie od roku 1245 do 1255 klasztor natrafiał na trudności w wykonywaniu sądownictwa w sprawach gardłowych i mógł zwrócić się do księcia o oddanie takich spraw wójtowi książęcemu, za co ten ostatni miał pobierać 2/3 zasądzonej kary. Zaznaczono jednak, że wójt książęcy zacznie pełnić swe funkcje tylko za zgodą i wolą klasztoru. Trudności klasztorne w sprawowaniu tak poważnej części wymiaru sprawiedliwości są tym bardziej zrozumiałe, że Wierzchno to instytut żeński. W wypadku, gdy dopuszczono do orzekania wójta książęcego sprawował on swe zadania w towarzystwie dwóch książęcych wasali, określonych przez dyplom, jako „*ydonei et honesti*”²⁶⁸.

²⁶⁴ PU I 580: „...ne quis predictorum aduocatorum, vel aliorum ministrorum nostrorum, in bonis cenobii antedicti ubicunque sita fuerint aliquam iurisdictionem, seu ius aliquod quodcunque fuerit, presumat aliquatenus exercere, nisi forte venerabilis vir Heidenricus, nunc prepositus eiusdem loci, vel alius pro tempore ibidem fuerit, ipsos ad hoc duxerit specialiter eucandos... .

²⁶⁵ Chodzi tu o dwa dyplomy z roku 1255 (PU II 602, 603) oraz z roku 1265 (PU II 773) i ich pozorną niezgodność z ogólnymi dokumentami konfirmacyjnymi z roku 1245 (PU I 440) i 1267 (PU II 334). R. Klempin (PU I, s. 204), W. v. Sommerfeld (*Geschichte...*, s. 193) i H. Hoogeweg (*Die Stifter...*, t. II, s. 787) uważają, że w roku 1245 Wacław III nadał cały immunitet, a w roku 1255 zabrał z niego klasztorowi *iudicium mortis*, które poddał orzecznictwu swego wójta. Kary miały być dzielone między księcia (2/3) i klasztor (1/3). Niekonsekwencja Wacława III miała się jeszcze zaznaczyć w dyplomie Barnima I z roku 1265, gdzie klasztor otrzymał wieś Schönfeld ale bez *iudicium mortis* i z podziałem kar. W takiej sytuacji dokumenty PU II 602, 603, 773 były sprzeczne z resztą dyplomów. Interpretacja ta budzi wątpliwości.

²⁶⁶ PU I 440 (r. 1245): „...aduocatus ecclesie auctoritate nostra iudicium sanguinis, capitale sententias et causas alias iudicabit...” PU II 602 i 604 (r. 1255): „...Judicium etiam manus et sanguinis aduocatus noster nullatenus iudicabit, quia tale iudicium ecclesie contulimus memorate...” PU II 773 (r. 1265): „...aduocati nostri in predicta uilla nichil plus iuris ac potestatis habeant, quam in aliis uillis eiusdem monasterii habent...” PU II 834 (r. 1267): „...iudicent et iudicari faciant omnes causas, que in bonis eorum orte fuerint et acciderint siue sint minores siue maiores, utpote que in manum uel in collum se extendunt...”. Widać z tego, że pełnia immunitetu sądowego klasztoru nie może ulegać wątpliwości. Sąd patrymonialny wykonuje też *iudicium capitis*. Por. też uwagi R. Klempina, PU I, s. 263—271.

²⁶⁷ PU II 602, 603, 773.

²⁶⁸ PU II 602 i 603 z r. 1255 nadają dla tych samych dóbr, co PU II 440 z r. 1245

Przywilej fundacyjny klasztoru w Marianowie, wydany przez Barnima I w roku 1248 dopuszczał też możliwość sądu wójta książęcego, działającego na życzenie uprawnionego instytutu. Dokument nadając pełny immunitet sądowy stwierdzał, że uprawnienia z niego płynące mają być wykonywane: „... *per advocatos proprios et scultetos... irrequisitis et inconsultis aduocatis et aliis iudicibus nostris, nisi ad hoc eos duxerint specialiter inuitandos...*”²⁶⁹.

Także klasztor w Grobi posiadał jedną wieś, gdzie jego jurysdykcja patrymonialna mogła być ograniczana. W roku mianowicie 1265 Barnim I w stosunku do wsi Jarogniew (Jargenow) zaznaczył, że sprawy krwi może sądzić wójt książęcy w obecności wasali książęcych, na życzenie opata. Kara w takim wypadku była dzielona po połowie. Dyplom stwierdza, jak w wypadku Wierzchna, że wójt ten może sądzić tylko za zgodą klasztoru, aby najcięższe zbrodnie nie pozostały bezkarne²⁷⁰.

pelen immunitet. Zaznaczają jednak: „... *Aduocatus noster nullam in ipsis bonis habebit auctoritatem inuadiandi vel iudicio presidendi excepto iudicio mortis, quod si necesse fuerit iudicabit.* PU I 440 nie zawierał tego zastrzeżenia. Z dokumentów z roku 1255 dowiadujemy się dalej, że: „... *Super omnia possessiones ecclesie ad iudicandum nullatenus intrare presumat, nisi uocetur de prepositi uoluntate...*” Jest jasne, iż wójt książęcy mógł wkroczyć do dóbr klasztornych dla celów sądownictwa tylko na życzenie wyrażone przez klasztor, w wypadku gdy zdarzyła się potrzeba. Opinię tę potwierdzają dyplomy swą dalszą treścią: „... *Volumus eciam et districte mandamus, ne aduocatus noster contra uoluntatem prepositi homines dicti loci extra preposituram compellat astare iudicio in rerum suarum periculum et grauamen; immo potius si prepositus auxilium uel consilium ab ipso postulauerit, sepredictam ecclesiam tueatur in omnibus uice nostra...*” Dyplom PU II 773 (r. 1265) dotyczący jednej nadanej przez księcia wsi Schönfeld mówi: „... *quicquid iuris habebamus in villa predicta excepto duntaxat iudicio in collum quod nobis et heredibus nostris duximus reseruandum. De quo iudicio si quempiam collum, suum redimere contigerit vel quomodolibet aliter, incole nobis cedent due partes et tertia monialibus et monasterio supradictis. Volumus insuper ut aduocati nostri in predicta uilla nichil plus iuris ac potestatis habeant, quam in aliis uillis eiusdem monasterii habent, prout in nostro priuilegio eidem monasterio indulto plenius continetur expressum...*” Z analizy powyższych dokumentów wynika, że w wypadku potrzeby klasztor mógł korzystać z pomocy książęcego wójta, który działał wtedy w zakresie *iudicium mortis* z mandatu klasztornego. Dyplomy PU II 602 i 603 nie ograniczają immunitetu ale mieszczą się doskonale w sądowo pełnych i generalnych egzempcjach z lat 1245 (PU I 440) i 1267 (PU II 834). Zastrzeżenie Barnima I w dokumencie z roku 1245 sądu gardła zdawałoby się stanowi wyjątek od tej zasady. Ale przecież w ogólnej konfirmacji z roku 1267 (PU II 834) Barnim I ponad wszelką wątpliwość przyznaje klasztorowi także sądownictwo śmierci.

²⁶⁹ PU I 476.

²⁷⁰ PU II 783: „... *uolumus, quod aduocatus dictam villam nostra ex parte intret siue ad iudicandum siue ad inuadiandum, nisi ad hoc a predictis abbate et conuentu fuerit specialiter inuitatus, ita tamen quod dicte cause sanguinis non remanent impunitae...*”.

Ad 2) Dalszą formą wnikania władzy państwowej w sądownictwo patrymonialne były tzw. sprawy mieszane. Źródła są tu nadzwyczaj skąpe. O *causae mixtae* mowa jest w dyplomie Barnima I z roku 1269 dla klasztoru w Białymbuku. Dowiadujemy się z niego, że ze spraw mieszanych sądzonych przez wójta klasztornego całość kar przypada klasztorowi ²⁷¹.

W dokumencie z roku 1253 dla klasztoru w Bukowie Barnim I i Warcisław III zatwierdzają dokument fundacyjny Świętopełka II z roku 1252, w którym mowa jest o właściwości sądu dla przestępcy spoza klasztoru, dopuszczającego się przestępstwa na terenie dóbr opackich ²⁷². O właściwości sądu decyduje miejsce ujęcia sprawy. Jeżeli mianowicie człowiek książęcy lub innego pana popełnił na terenie klasztornym czyn karalny i został tam schwytany, to w takim razie podlegał sądowi klasztornemu. Skoro jednak zbiegł, stawał się dla niego właściwym sąd księcia lub pana do którego należał. W wypadku rozpatrywania sprawy przez sąd klasztorny opat pobierał 1/3 kary. Podobne normy „... e converso...” miały zastosowanie, jeżeli chodzi o ludzi klasztoru.

Ad 3) Przegląd powyższy wskazuje nam na to, że sądy książęce w wyjątkowych jedynie wypadkach, w świetle źródeł, wkraczały na tereny objęte immunitetem. Oczywiście jest rzeczą, że w wypadkach tych wójtowie książęcy uzyskiwali pewien udział w karach sądowych. Tak więc na terenie posiadłości klasztoru w Wierzchnie w wypadku odwołania się przez klasztor do wójta książęcego przypadało mu w udziale 2/3 kar ²⁷³. Podobnie wójt książęcy sądzący na żądanie opata na terenie klasztoru w Grobi pobierał 1/2 kar ²⁷⁴. Wreszcie na terenie klasztoru w Bukowie, jak wnosić można z zatwierdzenia dokumentu fundacyjnego Świętopełka II Gdańskiego, w wypadku sądenia przez sąd klasztorny sprawy przestępcy spoza opactwa, o przestępstwo popełnione na terenie dóbr klasztoru, opat ograniczyć się musiał do 1/2 kar ²⁷⁵.

Zauważyliśmy tylko jeden dokument odnoszący się do klasztoru w Białymbuku, gdzie książę przy nadaniu pełnego immunitetu sądowego zastrzegł sobie 1/2 kar za sądownictwo krwi sprawowane przez klasztor ²⁷⁶.

Możemy więc stwierdzić, że na Pomorzu Zachodnim zasadą powszechnie stosowaną było to, iż nadaniu pełnego immunitetu sądowego towarzyszyło z reguły przelanie na pana immunitetowego całości dochodu z kar sądowych.

²⁷¹ PU II 882.

²⁷² PU I 573 (r. 1253), 552 (r. 1252 — gdański).

²⁷³ PU II 602, 603, 773.

²⁷⁴ PU II 783.

²⁷⁵ PU I 573, 552.

²⁷⁶ PU II 882 (r. 1269).

f) Pozorne ograniczenia immunitetu na tle obrotu
uprawnieniami sądowymi

Wspomniano już o tym, że w ramach rozbudowującej się w XIII wieku hierarchii lennej, często w charakterze dysponujących uprawnieniami sądowymi występują panowie feudalni, posiadający immunitet z dawniejszych nadań książęcych. Spotykamy się tu czasem nie tylko ze zwykłą alienacją dóbr ziemskich obdarzonych immunitetem, ale także z wypadkami subinfeudacji lenn. Obserwujemy wtedy zwłaszcza zjawisko obrotu prawami sądowymi albo ich częściami, względnie podział lub przekazanie samych dochodów sądowych. Tego rodzaju stan rzeczy prowadzi nieraz do trudności interpretacyjnych. Jest przecież jasne, że w wypadku gdy feudal sprzedał lub nadał w lenno część swych dochodów z kar sądowych, to z tej przyczyny nie można twierdzić, jakoby posiadał on ograniczony immunitet sądowy.

Do ciekawszych, pozornych ograniczeń immunitetu w zakresie poboru kar należą np. transakcje, jakie Barnim I zawarł z klasztorem w Kołbaczu w sprawie Dąbia w roku 1249 i z klasztorem w Białymbuku w sprawie Trzebiatowa nad Regą w roku 1277²⁷⁷.

W pierwszym wypadku klasztor dał księciu miejscowość Dąbie w dożywotne lenno, z tym, że w zamian za to panujący miał m. in. świadczyć opactwu 1/2 dochodów z niższego i wyższego sądownictwa²⁷⁸. Jest rzeczą zrozumiałą, że klasztor posiadał pełen immunitet sądowy, a uprawnienia księcia w dziedzinie sądownictwa i 1/2 kar wynikały z łaski opactwa.

Podobnie przedstawia się sprawa Trzebiatowa. Klasztor z Białegobuku nadał tu Barnimowi I i Bogusławowi IV 1/2 miasta wraz z połową dochodów sądowych. W tym jednak wypadku sądownictwo miał wykonywać wójt książęcy wspólnie z klasztornym. Tutaj więc także nie ma mowy o jakimkolwiek ograniczeniu pełnego immunitetu²⁷⁹.

Dochody sądowe bywają czasem przedmiotem transakcji lub nadań niezależnie od tytułu własności obszaru immunitetowego. Tak więc Warcisław III sprzedał klasztorowi w Darguniu całe sądownictwo w trzech wsiach w roku 1257, za sumę 40 grzywien²⁸⁰. Mamy tu ciekawy wypadek

²⁷⁷ PU I 494 (r. 1249); II 1061 (r. 1061 (r. 1277)).

²⁷⁸ PU II 494: „... vt omnium prouentuum ... in aduocacia, seu in majori iudicio vel minori... medietas nobis qamdiu viuimus pertinebit, reliqua vero medietas... Abbati et conuentui libere remanebit...”.

²⁷⁹ PU II 1061: „... mediam partem ciuitatis... Item aduocatus noster assumpto aduocato eorum in ipsa ciuitate omnes causas, iuditia et excessus iudicabit, et quicquid de huiusmodi prouenit, eius medietatem noster et medietatem ipsorum aduocatus tollet...” Także PU II 1327.

²⁸⁰ PU VI 1, 4134.

nie nadania immunitetu lecz jego sprzedaży. W roku 1282 rycerz Jan v. Apeldoren uzyskał od klasztoru w Darguniu, w dożywotnie lenno dochody z kar sądowych do wysokości 60 solidów, na obszarze 6 łanów ziemi²⁸¹. W innym znowu wypadku rycerze Ulryk v. Bevenhusen i Jan Düring sprzedali w roku 1294 kanonikowi kołobrzieskiemu Godfrydowi, jak wnosić można, dochody z wyższego sądownictwa na 7 łanach w Nieklonicach (Ničlins) za 45 grzywien²⁸².

Do innej grupy należą wypadki transakcji, względnie subinfeudacji, w których pan immunitetowy przenosi na obdarowanego jakąś ziemię, zatrzymując w swym ręku sądownictwo, lecz rezygnując z części lub całości dochodów z kar. Tak więc w roku 1274 opat darguński Jan nadał kapitule NMP w Kołobrzegu własność 3 łanów w Nieżynie (Nessin), zastrzegając sprawowanie sądownictwa swojemu wójtowi lecz przyznając 1/2 dochodów kapitulnemu²⁸³. W roku 1277 opat bamberski Ulryk nadał Ludwikowi, Janowi i Piotrowi v. Wussow w lenno 29 łanów w Będargowie Myśluborskim (Mandelkow), z adwokacją i pełnymi dochodami z kar. Wyrazem tych uprawnień było to, że mimo iż sądownictwo w nadanej wsi miało dalej sprawować przeor kościoła św. Jakuba w Szczecinie, to jednak prawo do poboru całych kar przeszło na rycerzy, którzy dowolnie mogli przeprowadzić rozdział tych dochodów pomiędzy siebie²⁸⁴.

Praktyki alienowania uprawnień sądowych i dochodów z kar stosowano, jak się zdaje, jeszcze intensywniej w wieku XIV²⁸⁵.

Przytoczone co dopiero wypadki alienacji i subinfeudacji dóbr posiadających immunitet sądowy i przekazywania osobom trzecim oderwanych od ziemi praw sądowych, jako źródeł dochodów świadczą o znacznym rozwoju egzemplcji i o postępującej prywatyзації immunitetu.

²⁸¹ PU II 1230.

²⁸² PU III 1674.

²⁸³ PU II 997: „...ut homines in predictis mansis commorantes sub iudicio nostro maneant; excessum autem medietatem ipsorum hominum tollent canonici Colbergenses, aliam vero partem sibi pro suis laboribus advocatus noster sibi liberam usurpabit...”.

²⁸⁴ PU II 1046: „... cum aduocatia et omni iure perceptionis inde provenientis... Prior tamen noster pro tempore parochialis ecclesie nostre sancti Jacobi Stetinensis super hominibus in predictis viginti novem mansis residentibus sicut aliis in eadem villa morantibus iudicio presidebit et iudicare habebit. Quitquid autem de excessibus hominum in prescriptis viginti novem mansis ratione iudicii poterit deriuari, in hoc dicti nostri fideles et vasalli in tollendo vel dimittendo illud iuxta eorum beneplacitum debent esse potentes dolo et fraude semotis...” Także PU II 1401 (r. 1286).

²⁸⁵ PU V 3359 (r. 1320). Gerslaw i Mikołaj v. Kahlden sprzedają mieszczaninowi Gerhardowi Ossenrey prawa sądowe: „... duas partes iudicii, videlicet maius iudicium cum minore et duas partes servicii...” Por. też PU VI 3821 (r. 1325). K. Tymieniecki, *Ludność wiejska...*, s. 30—31.

IV. ROZWÓJ SĄDOWNICTWA PATRYMONIALNEGO W DOBRACH IMMUNIZOWANYCH

Rozwój immunitetu sądowego doprowadził do rozkładu dawnego ustroju sądownictwa. Równolegle z jego pojawieniem się na terenach immunizowanych zaczyna się kształtować sądownictwo patrymonialne, a już w ostatniej ćwierci XIII wieku w dobrach tych obserwuje się jego daleko posuniętą organizację.

Na Pomorzu Zachodnim w XIII w. na miejsce kasztelana wszedł landwójt, jako książęcy urzędnik administracyjno-sądowy, stojący na czele okręgu. Władza jego rozciąga się poza same dobra książęce. Źródła określają go mianem *advocatus*. Zajmował się on zarządzaniem wszelkimi publicznymi i skarbowymi świadczeniami ludności swego terytorium, sądownictwem i bezpieczeństwem wewnętrznym. Jako niższych i pomocniczych funkcjonariuszów spotyka się w otoczeniu wójta bedellów (pedlów; po niemiecku *Bedelle, Pedell, Büttel* — później nazywano ich pisarzami krajowymi — *Landreiter*) i urzędników występujących pod nazwą *pristallów*²⁸⁶. Wójtowie trzy razy do roku odprawiali sąd ziemski zwany *Landgericht*. Źródła określają go jako: *commune placitum, placitum provinciale, placitum generale, lantdhink*. Do kompetencji tego sądu należały ciężkie przestępstwa i ważniejsze sprawy cywilne ludności chłopskiej z terytorium podległego wójtowi. *Commune placitum* działał kolegialnie. Kolegium orzekające stanowili tu: wójt oraz ławnicy (*Landschöffen*) rekrutujący się z sołtysów wiejskich (*sculteti*). Rozprawy były publiczne w obecności zebranego ludu²⁸⁷. Taki był w głównym zrębie obraz organizacji sądownictwa państwowego w drugiej połowie XIII wieku, który wszedł w miejsce dawnego pomorskiego²⁸⁸.

Panowie immunitetowi organizowali sądy nieraz wieloosobowe, które wyrokowały na terenie immunizowanym. Z takimi sądami spotykamy się na terytorium biskupa kamińskiego, w klasztorach w Kołbaczu, Eldenie i. in.²⁸⁹. Sądownictwo to sprawowali specjaliści funkcjonariusze. W dobrach

²⁸⁶ PU I 551 (r. 1252).

²⁸⁷ Por. W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 166; T. Pyl, *Geschichte...* s. 396 oraz PU I 373 (r. 1240) — *commune placitum*; 415, 416 (oba z r. 1243) — sołtysi; 476 (r. 1248) — wójtowie i sołtysi; 551 (r. 1252) wójtowie, bedellowie i pristallowie; II 718 (r. 1262) — zgromadzenie sądowe; 754 (r. 1264) — *ius prefecture*; 1066 (r. 1277) — ławnicy (*lantscepten*); III 1468 (r. 1283) — *provincialia vel generalia terre nostre placita que vulgo lantdhink...*

²⁸⁸ Por. R. Klempin, PU, t. I, s. 203.

²⁸⁹ Por. PU I 208 (r. 1221 — Zwierzyń, wymienia sędziego biskupiego), 259 (r. 1229 — Darguń, opat sędzi przez wójta), 237 (r. 1232 — Dobrzan, sędzi opat lub jego zastępca), 400 (r. 1242 — Dobrzan) i in. Patrz nadto F. Salis, *Forschungen zur älteren...* s. 150—151 oraz PU I 70, 67; H. Chłopocka *Powstanie i rozwój...*, s. 70 oraz dok. PU I 454. T. Pyl, *Geschichte...*, s. 38. Istnienie sądu opackiego daje się stwierdzić w znacznej liczbie klasztorów.

zwierzyńskich urzędował sędzia biskupi²⁹⁰, w biskupstwie kamieńskim sądowi kapitulnemu przewodniczył prepozyt²⁹¹, podobnie było w klasztorze w Wierchnie²⁹². Sądownictwo mogło też być sprawowane przez przeora²⁹³. Używanie takiego, czy innego urzędnika uzależnione było od woli i zgody osoby uprawnionej, a więc opata²⁹⁴. Zazwyczaj jednak panowie immunitetowi świeccy i duchowni w zakresie sądownictwa tworzyli własne adwokacje. Posługiwali się wójtami i sołtysami, co wiąże się z podziałem kompetencji pomiędzy tzw. *iudicia maiora i minora*²⁹⁵.

Urząd wójta na obszarze immunizowanym był, jak się zdaje, wzorowany na urzędzie wójta książęcego (*Landwójta*). Posiadanie takich *advocatos proprios* uprawnionych do sądzenia wszelkich spraw można stwierdzić na terenie prawie wszystkich instytutów²⁹⁶. Tam zaś, gdzie nie ma wyraźnej wzmianki o istnieniu własnej adwokacji, należy się domyślać jej funkcjonowania²⁹⁷. Mniej jasno oświetlają źródła funkcjonowanie adwokacji w immunizowanych dobrach świeckich. Zdarza się czasem, że dokumenty wspominają o istnieniu adwokacji w dobrach immunizowanych znacznie później od czasu uzyskania pełnego immunitetu. Np. w biskupstwie kamieńskim występuje ona dopiero w roku 1248²⁹⁸, chociaż immunitet sądowy miało ono już od roku 1176²⁹⁹. Fakt braku poświadczenia przez źródła istnienia adwokacji oczywiście nie świadczy o tym, by adwokacja ta uprzednio nie istniała. W niektórych jednak wypadkach rodzą się zasadnicze wątpliwości na temat sposobu wykonywania sądownictwa wyższego przez instytuty nie posiadające adwokacji.

Ciekawą ilustrację dają tu dokumenty kołbackie. Dyplomy tego klasztoru zawierające immunitet sądowy posiadają specjalną formułę odcinającą

²⁹⁰ PU I 208 (r. 1221 — Rana).

²⁹¹ PU I 63 (r. 1176).

²⁹² PU II 602, 603 (oba z r. 1255).

²⁹³ PU II 1401 (r. 1286).

²⁹⁴ PU I 287 (r. 1232), 400 (r. 1242); III 1551 (r. 1290).

²⁹⁵ K. Tymieniecki, *Ludność wiejska...*, s. 45.

²⁹⁶ PU I 259 (r. 1229). W Darguniu opat przez własnego wójta *corrigat et iudicet* wszelkie sprawy; 440 (r. 1245) — w Wierchnie sędzi wójt klasztorny; 476 (r. 1248) — w Marianowie istnieją własni wójtowie i sołtysi; II 783 (r. 1265) — w Grobi obserwujemy wójta klasztornego; 882 (r. 1269) — Białybuk wykazuje posiadanie własnego wójta; 1000 (r. 1274) — w Kołbaczu obserwuje się wolną adwokację, z tym, że osoba orzekająca jest tu nazywana ekonomem.

²⁹⁷ PU I 295 (r. 1233 — Słup), 576 (r. 1253 — kolegiata w Kołobrzegu); II 586 (r. 1254 — Białybuk), 615 (r. 1255 — Białybuk), 756 (r. 1264 — Darguń), 906 (r. 1270 — Grobia), 1033 (r. 1276 — Kamień), 1095 (r. 1278 — rycerz Mikołaj Drake), 1207 (r. 1281 — Brody), 1370 (r. 1287 — Iwniak), 1383 (r. 1286 — NMP w Szczecinie), 1402 (r. 1286 — Wierchno); III 1447 (r. 1288 — Jasienica) i in.

²⁹⁸ PU I 477.

²⁹⁹ PU I 69 i 70.

się od ogólnopomorskiego wzoru. Mianowicie w roku 1240 Barnim I zatwierdza dawne wolności „... *ab omni secularis iuris exactione liberi sint, videlicet advocacie, bedellorum nostrorum, communis placiti*...” Ponadto nadaje prawa „... *Preterea scultetis villarum claustrum in Colbas fures et malefactores puniendi, et maiora iudicia exercendi, potestatem perpetuo conferimus*...”³⁰⁰. Na gruncie tego dyplomu powstała wątpliwość, czy istotnie klasztor posiadał wyższe sądownictwo, skoro wykonywanie jego spoczywa w ręku sołtysów. W. v. Sommerfeld omawiając tę sprawę doszedł do następujących wniosków. Opactwo uzyskało zwolnienie od władzy wójtów i bedellów. Sołtysi otrzymali całe sądownictwo wyższe i niższe. Autor zauważa jednak, że sądzenie spraw gardłowych przez sołtysów jest co najmniej dziwne i dlatego stawia tezę, że w praktyce nie mieli wcale jurysdykcji w sprawach ciężkich. Wyjaśnia to w ten sposób: sołtysi jako ławnicy pod przewodnictwem wójta książęcego, jako przewodniczącego sądu, uczestniczyli w sądzie wyższym³⁰¹. H. Chłopocka na marginesie tegoż dokumentu nie podnosi zastrzeżeń co do tego, że wykonywanie obowiązków wynikających z pełni immunitetu spadło na sołtysów wiejskich³⁰².

Przyjrzyjmy się jeszcze raz dyplomowi z roku 1240. Pierwsza formuła „... *ab ...advocacie, bedellorum nostrorum, communis placiti*...” umieszczona jest w tej części kontekstu, która dotyczy konfirmacji uprawnień nadanych klasztorowi przez poprzedników Barnima I. Zatem dotyczy ona stanu istniejącego przed wydaniem dokumentu z 1240 r. Nie jest wykluczone, że formuła ta oznacza istnienie uprawnień sądowych klasztoru, lecz dalszy tekst wskazuje raczej na to, że formuła obejmuje jedynie przywilej skarbowy klasztoru.

W dalszej części mowa jest o nowych nadaniach Barnima I („... *preterea ... conferimus*...”). Jak z niej wynika, sołtysi otrzymali tu dwa odrębnie potraktowane uprawnienia:

1) „... *fures et malefactores puniendi*...”, tj. zakres spraw obejmowanych zazwyczaj terminem *iudicia minora*. Sołtys miał wymierzać karę, a więc sądzić drobniejszych raczej przestępców;

2) „... *maiora iudicia exercendi*...”, tj. sprawy zagrożone karami śmierci i mutylacji.

Można przypuścić, że jurysdykcja sołtysa była, w zakresie spraw ciężkich, ograniczona w jakiś sposób przez nadzór wójta książęcego. Dokument o tym milczy, ale spór między opatem a wójtami książęcymi, rozstrzygany

³⁰⁰ PU I 373 (r. 1240). Zwracamy uwagę na to, że Klempin w wydaniu PU poprawia błędną lekcję wydawnictwa CPD, gdzie podano „... *ab advocacione bedellorum*...”.

³⁰¹ Por. W. v. Sommerfeld, *Geschichte*..., s. 175.

³⁰² Por. H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój*..., s. 69 oraz PU II 611.

przez biskupa kamińskiego Wilhelma w roku 1247³⁰³, mógł powstać m. in. na gruncie niepewnej interpretacji dyplomu z roku 1240.

Ciekawe, że dopiero w 1255 r. dokumenty wspominają o istnieniu wolnej adwokacji klasztornej, z tym że sądownictwo sprawuje urzędnik zwany ekonomem (*yconomus*)³⁰⁴. W późniejszych dyplomach kołbackich spotykamy wzmianki o tym, że w sądzie klasztorным uczestniczą ławnicy³⁰⁵. Jest więc rzeczą możliwą, że tak jak twierdzi Sommerfeld, ławnikami tymi byli sołtysi.

Wracając do dokumentu z 1240 r. podkreślić raz jeszcze należy, że dopatrujemy się w nim pełnego immunitetu, nie przesądzając o możliwości dawniejszej daty. Sołtysi, być może, do czasu zorganizowania adwokacji klasztornej w praktyce sądownictwa tego nie wykonywali; względnie na skutek pociągania ich do uczestniczenia w sądzie landwójtowskim jedynie w charakterze ławników — doszło do sporu zaświadczonego dokumentem z 1247 r.

Tak więc pełny immunitet klasztoru kołbackiego od roku 1240, lub dawniej, cierpiał jedynie, jak się zdaje, na brak własnej adwokacji, co mogło pociągnąć za sobą pewne skrępowanie jego jurysdykcji patrymonialnej.

Pozostaje jeszcze kwestia wieców sądowych. Libertacje od państwowych *communia placita* występują w klasztorach w Kołbaczu, Szczecinie (cysterki) i Eldenie. Odnosi się tu zresztą wrażenie, że przy egzemplcach tych chodzi o zwolnienie ludności od ciężarów ekonomicznych, które musiała ona ponosić w związku z odbywaniem się wiecu. Istnienie wieców w obszarach immunitetowych potwierdzają źródła w stosunku do klasztoru w Darguniu, biskupstwa kamińskiego i opactwa w Dobrzanie³⁰⁶.

Sądownictwo niższe sprawowali we wsiach sołtysi. Do kompetencji ich sądów zwanych *iudicia minora* należały w zasadzie prawie wszystkie sprawy cywilne, skargi o obelgę, drobne sprawy karne, aż do wysokości kary wynoszącej w pieniądzu cztery solidy³⁰⁷. Określano też niższe sądow-

³⁰³ PU I 454 (r. 1247).

³⁰⁴ PU II 611 (r. 1255), 1232 (r. 1282), 1394 (r. 1286); III 1712 (r. 1235). Znamienne, że *yconomus* — sędzia klasztorny występuje na Pomorzu Zachodnim tylko w Kołbaczu.

³⁰⁵ PU II 1067 (r. 1277): „... *quorum maturo consilio et industria secundum deum et iuris ordinem eorundem fratrum iudicia regi valeant et disponi...*”.

³⁰⁶ Zwolnienia od *commune placitum*: PU I 373; II 610 (Kołbacz, r. 1240, 1255); I 415, 416, II 1124; III 1498 (Szczecin cysterki, lata 1243, 1278, 1289); I 478, 501; II 1221 (Eldena lata 1243, 1249, 1252, 1278). O sprawowaniu *commune placitum*: III 1468 i 1551 (Kamień, Darguń, Dobrzan); patrz także F. Salis, *Forschungen...*, s. 150—151, gdzie autor wykazuje odbywanie *Landdingu* przez biskupa Hermana.

³⁰⁷ PU II 894 (r. 1263): „... *minoris iusticie, que uulgo quatuor solidorum iudicium nuncupatur...*” R. Klempin, PU, t. I, s. 203; T. Pył, *Geschichte...*, s. 68—71; W. v. Sommerfeld, *Geschichte...*, s. 166.

nictwo jako „... *iudicium sex denarios* ...”. Takie sądownictwo otrzymał rycerz Chrystian we wsi Skarbimierzycy (Sparrenfelde) w roku 1277 od kościoła NMP w Szczecinie³⁰⁸. W zasadzie jednak przyjmuje się, że *iudicia minora* obejmowały sprawy w granicach „... *quatuor solidorum* ...”.

Istnieje jeszcze zagadnienie Sądów Bożych. Sprawa ta nie znalazła w źródłach zachodnio-pomorskich żadnego oddźwięku. Wzmiankę o nich obserwujemy w dyplomie Innocentego IV wydanym na rzecz klasztoru w Kołbaczu. Papież zakazuje praktyk z próbami zimnej wody, gorącego żelaza i pojedynku sądowego „... *que sacris sunt canonibus interdicta* ...”³⁰⁹. Ogólne sformułowanie dokumentu nie daje nam dostatecznej podstawy do przyjęcia rzeczywistego funkcjonowania w tym czasie na Pomorzu Zachodnim instytucji Sądów Bożych.

V. ZAKOŃCZENIE. ROZWÓJ IMMUNITETU SĄDOWEGO NA POMORZU ZACHODNIM NA TŁE PORÓWNAWCZYM

Zestawiając wyniki przeprowadzonej analizy należy podkreślić nie tyle wczesność pojawienia się dyplomów zawierających immunitet sądowy, co rychły rozwój pełnej libertacji. Posiadanie egzempcji wykazuje biskupstwo kamieńskie już od roku 1176³¹⁰. Klasztory zdobywają sądownictwo patrymonialne na większą skalę od lat trzydziestych XIII wieku. Jedynie Darguń posiadał libertację już w roku 1216³¹¹. Immunitet rycerski, późniejszy od kościelnego, rozwijał się pełniej w drugiej połowie XIII wieku, wykazując tendencje w kierunku upowszechniania się³¹², chociaż odbiorcami przywilejów byli w znacznej mierze feudałowie obcego pochodzenia. Stosunkowo znaczną rozrzutność w szafowaniu przywilejami wykazywał Barnim I (1220—1278)³¹³. Za jego panowania pełny immunitet staje się

³⁰⁸ PU II 1071: „... *iudicium secundum communis terre consuetudinem villicorum, ita tamen quod iudicium sex denarios non transcendat* ...”.

³⁰⁹ PU I 447 (r. 1246): „... , *ut examen aque frigide, ferrique candentis, vetitumue duellum, que sacris sunt canonibus interdicta, nullus vos, aut familiares vestros, seu alios homines ad vestrum monasterium pertinentes, obtentu alicuius consuetudinis, subire compellat, auctoritate presentium districtius inhibemus, decernentes ex nunc irritum et inane, si quid contra inhibitionem huiusmodi fuerit attemptatum, contraria consuetudine, que corruptella dicenda est verius, non obstante* ...” Kwestią Sądów Bożych zajmował się Alojzy Winiarz. Wskazał on na rodzimą genezę tej instytucji procesowej, o której wzmianki znajdują się we wszystkich najstarszych pomnikach prawa ludów słowiańskich. W Polsce zdają się one zanikać z wiekiem XIII. Por. Tenże. *Sądy Boże w Polsce*, Kw. Hist. V, 1891 r., s. 291—298 oraz Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy*..., s. 63—64.

³¹⁰ Por. F. Salis, *Forschungen*..., s. 118—119.

³¹¹ Por. PU I 174.

³¹² Por. E. Sauer, *Der Adel*..., s. 180 przyp. 35 oraz s. 194—195.

³¹³ Por. Michał Sczaniecki, *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego*, cz. I, CzPH, t. VII, 1955, s. 64.

bardzo powszechny. Charakterystycznymi cechami immunitetu zachodnio-pomorskiego były: brak etapowości w udzielaniu przywilejów (za wyjątkiem cysterek szecińskich wszystkie instytuty uzyskały od razu *iudicia minora* i *maiora*), wczesność nadań i wreszcie organizowanie własnych adwokacji, działających w oparciu o przywileje na obszarze dóbr immunizowanych.

Rozwój immunitetu na Pomorzu Zachodnim odbiega więc dość wyraźnie od jego rozwoju na pozostałych ziemiach polskich. Ogólnie można powiedzieć, że w Polsce zdobywanie egzempcji natrafiało na silniejszy opór ze strony władzy książęcej. Dlatego też immunitet jest tu zjawiskiem późniejszym, niż na Pomorzu. Polski materiał dyplomatyczny pozwala na wykrycie dwóch faz w udzielaniu egzempcji. Najpierw książę nadaje tylko *iudicia minora*, a dopiero w następnym okresie także *iudicia maiora*. W stosunku do biskupstw polskich immunitet upowszechnił się, obejmując sądownictwo niższe i wyższe, w ciągu XIII w. Wcześniejszy rozwój egzempcji spotykamy na terenie Wielkopolski, Małopolski, Kujaw, Sieradzkiego. Pomorze Gdańskie, Mazowsze i Śląsk wykazują pewne opóźnienie³¹⁴. Immunitet klasztorny jest na obszarze Polski późniejszy od biskupiego. Najwcześniej rozwijał się on w dzielnicy seniora, tj. w Małopolsce. W ciągu wieku XIII klasztory polskie zdobywają zasadniczo tylko *iudicia minora*. Wyjątkowo nieliczne instytuty uzyskują także sądy wyższe (Strzelno 1249, Łekno 1255, Stargard 1278, Trzemeszno 1287, Byszewo 1289). Druga faza rozwoju immunitetu, obejmująca także *iudicia maiora*; upowszechniła się w dobrach klasztornych w ciągu wieku XIV. Oznacza to powszechność sądownictwa patrymonialnego we wszystkich sprawach³¹⁵. Immunitet świecki jest w Polsce zjawiskiem późniejszym od kościelnego. Przywileje immunitetowe na rzecz rycerzy pojawiają się w większej liczbie od szóstego dziesiątka lat XIII wieku, a na Śląsku od końca tego stulecia. Śląski immunitet rycerski do lat dziewięćdziesiątych XIII wieku obejmował tylko *iudicia minora*. Nadania sądów wyższych stają się coraz liczniejsze w wieku XIV. W stosunkach śląskich immunitet świecki rozwija się po biskupim, a przed klasztornym³¹⁶.

³¹⁴ Por. Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy*..., s. 36; o Małopolsce s. 31—31, o Wielkopolsce s. 31—32, o Kujawach s. 34, o Sieradzkim s. 34—35, o Mazowszu s. 33, o Pomorzu Gdańskim s. 35, o Śląsku s. 35—36. Nadto ks. Wł. Łęga, *Spółeczeństwo i państwo*..., s. 213—214, Z. Wojciechowski, *Historia Śląska*..., s. 710.

³¹⁵ Por. Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy*..., s. 47—48; o Małopolsce s. 39—40, o Wielkopolsce s. 43, o Mazowszu s. 45, o Kujawach s. 45, o Sieradzkim s. 46, o Pomorzu Gdańskim s. 46—47, o Śląsku s. 47. Nadto ks. Wł. Łęga, *Spółeczeństwo i państwo*..., s. 213—214, Z. Wojciechowski, *Historia Śląska*..., s. 701, J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1957, s. 186.

³¹⁶ Por. Z. Wojciechowski *Prawo rycerskie*..., s. 78—81, Tenże *Historia Śląska*..., s. 710—714.

Chronologia rozwojowa immunitetu w innych krajach słowiańskich nie odbiega specjalnie od Polski. W Czechach sądownictwo w dobrach kościelnych pojawia się w pierwszej połowie XIII wieku. W tym samym czasie uzyskują je feudałowie świeccy. *Iudicia maiora* zaczęli uzyskiwać tu panowie świeccy i duchowni dopiero w końcu XIII i w ciągu XIV w.³¹⁷ Przywileje immunitetowe tzw. *niesudimye gramoty* pojawiają się na terenie Rusi Kijowskiej także dopiero w wieku XIV. Rozwój egzempcji ruskich, zarówno cerkiewnych, jak i bojarskich, dokonywa się zasadniczo w czasie od XIV do XVI w.³¹⁸

Porównując więc chronologię rozwoju immunitetu sądowego na Pomorzu Zachodnim z analogicznymi zjawiskami w innych dzielnicach Polski, w Czechach i na Rusi dostrzegamy znaczną wczesność egzempcji w państwie nadodrzańskim. Czym to tłumaczyć? Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na dostateczne udokumentowanie jakiegokolwiek z licznych hipotez, które mogłyby się tu nasunąć.

³¹⁷ Por. zwłaszcza bardzo wnikliwie prace prof. Václava Vaněčka poświęcone rozwojowi immunitetu w Czechach i na Morawach (Václav Vaněček, *Studie o imunitních statcích duchovních v Čechách do polovice 14. století*, Pokus o věcný rozbor imunitních textů, Práce ze Semináře Českého Práva na Karlově Universitě v Praze, číslo 13, 1923 r.; Tenże, *K soudní imunitě duchovních statků na Moravě*, PzSČPnKU v Praze, číslo 17, r. 1231; Tenże, *Základy právního postavení kláštera a klášterního velkostatku ve starém českém státě, 12.—15. stol., Zakladatelská práva. — Pozemková vrchnost. — Imunita, část druhá, Pozemková vrchnost, Imunita hospodářská*, Práce ze Semináře Československých Právních Dějin na Právnické Fakultě Karlovy University v Praze, číslo 22, 1937 r.; Tenże, *Základy právního postavení kláštera a klášterního velkostatku ve starém českém státě, 12.—15. stol., Zakladatelská práva. — Pozemková vrchnost. — Imunita, část třetí, Imunita soudní*, PzSČPnPFKU v Praze, číslo 24, 1939 r.). Nadto Otto Pet er k a, *Rechtsgeschichte der Böhmischen Länder, Geschichte des öffentlichen Rechts und die Rechtsquellen in vorhussitischer Zeit*, Reichenberg 1933, s. 64.

³¹⁸ Por. S. W. Juszkow, *Obszczestwienno političieskij stroj i prawo Kijewskogo Gosudarstwa*, Gos. Izd. Jur. Lit., Moskwa 1949, s. 374—381. Autor pojmuje tu immunitet jako prawny wyraz renty feudalnej i wiąże jego genezę z początkami feudalizmu w państwie ruskim. Zgodnie z tym immunitet, ściśle związany z istotą feudalnego dzierżenia ziemi, pojawił się, zdaniem autora, bardzo wcześnie, na długo przed pierwszymi dyplomami egzempcyjnymi. Dobra feudalne, które wyodrębniły się z *obszcziny* miały właśnie taki zwyczajowy immunitet. Z chwilą jednak kiedy książęta zaczęli nadawać feudałom nowe obszary, zamieszkałe przez wolnych smerdów, podlegających jurysdykcji i administracji skarbowej funkcjonariuszy państwowych pojawiła się konieczność specjalnego wyzolenia nowych poddanych cerkwi, monasteru czy bojara spod tej zależności. Dlatego też pojawiają się *niesudimye gramoty*. Czas od XIV do XVI wieku jest okresem przywilejów immunitetowych w sensie zachodnio-europejskim ale, zdaniem Juszkowa, początki libertacji ruskich wiążą się z rozkładem wspólnoty *obszcziny* i z początkami ustroju feudalnego, Por. nadto recenzję pracy S. W. Juszkowa napisaną przez Władysława Sobocińskiego (CzPH, t. IV, 1952 r., s. 393—394).

Zaważyły tu zapewne wpływy niemieckie. Przyjrzyjmy się bliżej immunitetowi w państwach wschodnio-niemieckich. W Saksonii, będącej księstwem zorganizowanym na obszarach słowiańskich, libertacje sądowe pojawiły się bardzo wcześnie. Pełną jurysdykcję z prawem do ustanawiania w swych dobrach własnych wójtów posiadały w XII w. biskupstwa w Halberstadt, Naumburgu, Moguncji, Magdeburgu, Miśni, Hildesheim i in.³¹⁹ Podobnie rozwijały się egzempcje klasztorne. W wielu instytucjach spotykamy dyplomy libertacyjne już w pierwszych latach XII stulecia. Posiadanie immunitetu wykazują następujące instytucje: Pegau w 1106³²⁰, Reinhardsbrunn w 1111³²¹, Gerbstedt w 1118³²², Kaltenborn w 1120³²³, Bosau w 1121³²⁴, Petersberg w 1156³²⁵, Lauterberg w 1181³²⁶, Hasungen w 1182 („... ut predicta bona, que ipsi mancipavimus ecclesie, nullo umquam teneantur iure vel advocati vel scultheti, sed libere in perpetuum ipsi deserviant ecclesie sub nostro nostrorumque tutamine successorum...”) ³²⁷, Hersfeld w 1192³²⁸, Erfurt w 1196³²⁹, Marienrode w 1201 („... ab omni quoque onere aduocati libera et penitus absoluta...”) ³³⁰, Breitenau w 1231³³¹, Grimma w 1254³³² itd. Immunitet świecki był tu także zjawiskiem wcześniejszym, jak o tym można wnosić z pochodzącego

³¹⁹ CDSR (*Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae*), Erster Haupttheil, Abt. A, Bd. II (1889), wyd. Otto Posse; Zweiter Haupttheil, Abt. A, Bd. III (1898), Bd. XV (1895), wyd. Ludwik Schmidt, Leipzig; I, 2; 60 (1120); 63 (1121); 72 (1125); 254 (1154); Heft IV (—Marienroder Urkundenbuch, Vierte Abtheilung des Calenberger Urkundenbuchs von Wilhelm von Hodenberg in Celle, herausgegeben vom Historischen Verein für Niedersachsen, Hannover 1859); 8 (1201) i in. Por. nadto Otto Kaemmel, *Sächsische Geschichte*, Berlin und Leipzig 1912, s. 39—40.

³²⁰ CDSR I, 2; 8 — „... abbas loci eiusdem saniori consilio suorum utilem sibi (et) ecclesie eligat advocatum, quem voluerit...”.

³²¹ CDSR I, 2; 30, 40 (1113), 58 (1119), 72 (1125) i in.

³²² CDSR I, 2; 55 — „... ne advocatus gravis esset hominibus ecclesie, sed eos defensaret, quicquit etiam de iustis causis in placito suo ab hominibus ecclesie obtinerit, tertia pars sua esset et due partes ecclesie cederent...”.

³²³ CDSR I, 2; 60.

³²⁴ CDSR I, 2; 63.

³²⁵ CDSR I, 2; 262.

³²⁶ CDSR I, 2; 446 — „... nulli iudici vel advocato pro qualibet lite vel controversia responsuri, soli tantum preposito vel ipsius nuntio pro voluntate et dispositione ipsius satisfacturi et pace composita in sua redituri...”.

³²⁷ CDSR I, 2; 469.

³²⁸ CDSR I, 2; 577 — „... cum advocatia et omni iure...”.

³²⁹ CDSR I, 3; 18 — „... omnem iusticiam, quam visi sumus habuisse in bonis beatorum apostolorum Petri et Pauli in villa Sulzriden... dimisimus...”.

³³⁰ Heft IV, 8, 11 (1224), 14 (1239), 16 (1240) i in.

³³¹ CDSR I, 3; 453 — „... Omni etiam iuri, quod in prefatis bonis iure advocatorio habuimus, iudicio tamen nobis de effusione sanguinis et aliis criminalibus ad forum civile pertinentibus plenarie reservatis...”.

³³² CDSR II, 15; 256.

z roku 1222 dokumentu landgraфа turyńskiego Ludwika, łagodzącego spór o sądownictwo, zaistniały między kościołem w Erfurcie, a rycerzem Rudolfem von Körnerem³³³.

Nie inaczej było w Marchii Brandenburskiej. Biskupstwa brandenburskie posiadają przywileje cesarskie jeszcze z XI i XII w. pozwalające na posiadanie własnych wójtów (Brandenburg — 1010, Havelberg — 1157). W odniesieniu do biskupstwa z Brandenburga, dyplom Henryka II z roku 1010 podaje: „... *ut habeant eandem libertatem, quam episcopi Saxonici habent, videlicet in eligendo advocatos, in toto suo episcopatu prout eis oportunum fuerit* ...”³³⁴. Od margrabiów brandenburskich pełnię sądownictwa uzyskał Brandenburg w roku 1238³³⁵. Immunitet klasztorny w Brandenburgii występuje pod koniec XII wieku. W roku 1184 margrabia Otton nadał klasztorowi w Arendsee całe sądownictwo przynależne Marchii. Podobną egzempcję otrzymał też instytut w Lehnin w roku 1208³³⁶. W odniesieniu do Brandenburgii należy przyjąć, że do końca XIII stulecia w dobrach kościelnych nastąpiło upowszechnienie się immunitetu sądowego. Szczupłość źródeł dla immunitetu świeckiego stwarza trudności przy formułowaniu wniosków ogólnych. Należy jednak przypuszczać, że i rycerze uzyskali odpowiednie libertacje³³⁷.

W sąsiadującej z Pomorzem Zachodnim Meklemburgii obserwujemy ruch immunitetowy już od połowy XII wieku. Biskupstwa z Lubeki, Raci-borza i Zwierzynia otrzymały wtedy egzempcje sądowe ograniczone jednak tylko do *iudicia minora* i 2/3 dochodów z *iudicia maiora*³³⁸. Pełen immunitet biskupi pochodzą z XIII wieku. Zwierzyn otrzymał go w roku 1221 od Wizława I dla dóbr rańskich³³⁹, a od władców meklemburskich w latach

³³³ CDSR I, 3; 306.

³³⁴ Por. Riedel I. 8. s. 100, 102.

³³⁵ Por. Riedel I. 8. s. 153: „... *In hominibus et bonis ecclesie nec ipsi marchiones nec advocati nec bedelli aliquid iuris habebunt sed omnia per prepositum vel per procuratorem ipsius tractabuntur, nisi forsitan fuerit causa sanguinis vel alia causa in qua ei non liceat iudicium exercere; tunc liberum erit ei vocare quem voluerit ad iudicium exequendum... et ad placitum provinciale, quod dicitur Lant-dinc, nullatenus venire cogentur. Et sic renunciaverunt advocatie taliter marchiones...*” Por. też W. v. Sommerfeld, *Beiträge zur Verfassungs- und Ständegeschichte der Mark Brandenburg im Mittelalter*, Leipzig 1904, s. 48—54.

³³⁶ Por. Hans Spangenberg, *Hof- und Zentralverwaltung der Mark Brandenburg im Mittelalter*, Leipzig 1908, s. 256—257.

³³⁷ Por. H. Spangenberg, l. c., s. 259—260.

³³⁸ MU (Meklenburgisches Urkundenbuch) I — bp Lubeki: 90 (1169); — bp Raci-borza: 65 (1158), 90 (1169), 113 (1174); — bp Zwierzynia: 90 (1169), 100 (s. 99 falsyfikat z XII w., 1171 r. — tylko *iudicia minora*). Nadto Otto Vitense, *Geschichte von Mecklenburg*, Deutsche Landesgeschichte, Gotha 1920, s. 84.

³³⁹ PU I 208 (MU I 278) oraz Wilhelm Bierre, *Bischof Brunward von Schwerin*, Meckl. Jahrb. Bd. 98, Schwerin 1934, s. 120.

1261 i 1284³⁴⁰. Racibórz rejestruje pierwszą pełną libertację sądową w roku 1236³⁴¹. W dobrach kapitulnych w ciągu XIII wieku obserwujemy immunitet ograniczony tylko do sądu niższego i poboru części kar z sądownictwa wyższego³⁴², chociaż i tutaj można przytoczyć dyplomy zawierające pełnię jurysdykcji patrymonialnej³⁴³. Odmienne przedstawia się zakres klasztornych libertacji sądowych. W przeważającej liczbie klasztory meklemburskie uzyskują od razu cały immunitet sądowy. Wymienić tu można takie instytucje jak: Dobrzan w 1189 („... *Ad abbatem enim pertinebit, in his terminis uniuersa procurare uel omnia iudicare aut qui procurent ac iudicent ordinare...*”)³⁴⁴, Reinfeld w 1218³⁴⁵, Amelungsborn w 1244³⁴⁶, joannici w 1269³⁴⁷, Stepenitz w 1274³⁴⁸, Dobbertin w 1274³⁴⁹. Wyjątkowo pewne ograniczenia spotkać można w klasztorach w Sonnenkamp-Neukloster w 1271³⁵⁰ i w Rostocku w 1274³⁵¹. Immunitet świecki pojawił się w Meklemburgii w XIII wieku, zwłaszcza w drugiej jego połowie³⁵².

W zakończeniu wypada więc stwierdzić, że rozwój immunitetu zachodnio-pomorskiego, odbiegając od ogólnej drogi rozwojowej egzempli w Polsce, Czechach i na Rusi, wykazuje duże podobieństwo do dziejów libertacji we wschodnich państwach niemieckich, organizowanych na zie-

³⁴⁰ MU II 915; III 1766.

³⁴¹ MU II 448.

³⁴² MU I 482 (1238), 485 (1238), 534 (1242), 543 (1242), 554 (1244), 572 (1245); II 1213 (1271) i in.

³⁴³ MU I 312 (1225); 448 (1236) i in.

³⁴⁴ MU I 147 (1189), 152 (1192), 258 (1219), 463 (1237 — zawiera ograniczenia immunitetu powstałe „... *De beneplacito...abbatis et fratrum suorum...*” a dotyczące książęcej polityki kryminalnej w stosunku do przestępców zasądzonych na karę śmierci. Borwin zastrzega tu sobie: „...*quiquid in tales agere uoluerimus siue pecunaria satisfactione siue mortis condemnatione, ad nostre iurisdictionis spectabit ordinationem...*”), 552 (1243), 570 (1245) i in. Autentyczność dyplomów 147 i 152 kwestionuje Wilhelm Biereye, *Über die ältesten Urkunden des Klosters Doberan*, Meckl. Jahrb., Bd. 94, Schwerin 1930, s. 240 i nast.

³⁴⁵ MU I 245 (1218), 252 (1219), 582 (1246), 617 (1248 — z ograniczeniami w zakresie sądu capitis et manus).

³⁴⁶ MU I 558.

³⁴⁷ MU II 1172.

³⁴⁸ MU II 1322.

³⁴⁹ MU II 1347.

³⁵⁰ MU II 1215 (1271), 1254 (1272) oraz Albrecht Volkmann, *Kloster Sonnenkamp zu Neukloster in Mecklenburg*, Meckl. Jahrb., Bd. 102, Schwerin 1938, s. 50.

³⁵¹ MU II 1324.

³⁵² MU II 1182 (1270), 1317 (1274); III 1558 (1281) oraz o miastach Karl Krüger, *Die Verfassungsgeschichte der Stadt Güstrow bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts*, Meckl. Jahrb., Bd. 97, Schwerin 1938, s. 55—57; Paul Meyer, *Die Rostocker Stadtverfassung bis zur bürgerlichen Selbstverwaltung*, Meckl. Jahrb., Bd. 93, Schwerin 1929, s. 73—74.

miach zachodniej słowiańszczyzny. Jego wczesność (jak również ogólnikowość dyplomów) można by tłumaczyć wpływami niemieckimi — nie wyjaśnia to nam jednak istoty zagadnienia. Dlaczego np. na Śląsku, gdzie także działały już w XIII w. poważne wpływy niemieckie, rozwój immunitetu dokonywał się szczególnie wolno? Przyczyn więc rychłego rozwoju immunitetu na Pomorzu Zachodnim może należałoby się doszukać w szczególnie aktywnej roli nadbudowy państwowej na tych ziemiach, w momentach politycznych, wpływających na to, że władcy przez szersze szafowanie immunitetem dążyli do stworzenia oddanych sobie grup feudalnych, których poparcie chcieli sobie zapewnić. Z drugiej zaś strony być może, iż właśnie na tych terenach, w których, w przeciwieństwie do innych ziem Polski wczesnofeudalnej, tradycje silniejszej władzy państwowej były bardziej słabe i słabiej rozwinięte sądownictwo książęce — przez koncesję pełnego immunitetu sądowego księżęta nie wyrzekali się właściwie tego, czego może nie mieli w swym ręku, a oddalali władzę sądową od tych czynników, których przełamanie uważali za konieczne³⁵³.

Jerzy Wałachowicz (Poznań)

LE DÉVELOPPEMENT DE L'IMMUNITÉ JUDICIAIRE
EN POMÉRANIE OCCIDENTALE (JUSQU'À 1295)

Résumé

La question du développement de l'immunité judiciaire en Poméranie Occidentale n'a pas connu jusqu'à présent une mise au point plus détaillée, contrairement à d'autres provinces polonaises où cette immunité a fait l'objet d'ouvrages systématiques du professeur Wojciechowski et surtout, du professeur Kaczmarczyk. Toutefois, ces travaux ont traité uniquement au territoire de la Poméranie Orientale ou Dantzoise.

A l'instar des autres parties de la Pologne, en Poméranie aussi la question des origines de l'immunité judiciaire prête à discussion. En effet, l'immunité judiciaire ne saurait être liée avec l'exemption apparaissant vers la fin du XIIe siècle

³⁵³ Por. Teodor T y c, *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce* (1200—1333), Poznań 1924, s. 64—66, 68, 73. Autor twierdzi tu, że immunitet zarówno ekonomiczny jak i sądowy był formą walki władzy książęcej z mającymi silną pozycję na swym terenie kasztelanami. Poprzez udzielanie egzempcji książę, zdaniem autora, wytrącał z rąk urzędników prowincjonalnych znaczny procent dochodów i w konsekwencji pogłębiającego się ruchu immunitetowego likwidował ich władzę, rozbijając ją od dołu. Liberacje na rzecz możnowładców świeckich wyjaśnia autor jako rodzaj odszkodowania za odebrane stanowisko. Ogólnie zaś immunitet pojmuje jako jeden ze sposobów, z pomocą którego monarcha przekształca istniejące stosunki w kierunku państwa nowego typu. Wydaje się możliwe utrzymanie tego poglądu w odniesieniu do Pomorza Zachodniego.

„... neque iudicium quisquam secularium eis molestus sit in ullo negocio...”, vu que les diplômes ultérieurs attestent que cette exemption avait trait à l'immunité économique. Les formules libératoires générales „*ab omni seculari potestate*”, ou „*ab omni iure*” — ne concernent guère, non plus, l'immunité judiciaire. C'est seulement l'exemption „*ab omni advocatia*”, respectivement „*cum omni advocatia*” — exceptant les propriétés foncières et leur population de l'autorité de l'avoué ducal, fonctionnaire économique et de la justice — qui constitue une formule judiciaire. Cette formule est remplacée, à partir de 1228, par un autre type de formule qui reconnaît au concessionnaire les „*iudicia minora*” et les „*iudicia maiora*” (compre-nant les cas „*colli et manus*”).

L'éché de Cammin obtint le plus tôt l'immunité judiciaire, et avait le droit de connaître de tous les cas, déjà à partir de 1176. Le développement de l'immunité dans les chapitres s'est fait plus tard. Ceux-ci enregistrent l'exemption complète au cours du XIIIe siècle. L'immunité monastérienne constitue également un phénomène du XIIIe siècle. Elle a été accordée le plus tôt au monastère de Dargun, notamment en 1216. Jusqu'à l'an 1295, l'exemption judiciaire a pu être observée dans 27 monastères possédant des domaines en Poméranie Occidentale. Le trait essentiel de l'immunité poméranienne consiste dans le fait que, de règle, le détenteur du privilège obtenait à la fois le droit de basse et de haute justice. Les cisterciennes de Stettin, bénéficiaient exceptionnellement, de 1243 à 1253, d'abord uniquement de la basse justice. L'immunité judiciaire laïque, beaucoup moins connue par les sources, apparaît dans la première moitié du XIIIe siècle, et semble se généraliser vers la fin de ce siècle. Il est caractéristique que parmi les seigneurs féodaux laïques, détenteurs de ce privilège, les personnes d'origine allemande prévalaient.

Les diplômes de Poméranie Occidentale contiennent aussi des restrictions relatives aux immunités. Ces restrictions sont à observer dans plusieurs instituts. Ainsi, dans les monastères de Szczecin (Stettin), de Wierzchno (Verchen) et de Grobia (Grobe), bénéficiant d'une immunité complète, l'avoué ducal pouvait être requis dans les cas les plus lourds par l'ayant droit. Cela est confirmé par les chartes de 1253, 1255, 1265. Nous notons un autre genre d'ingérence en 1253, dans l'abbaye de Buków (Buckow). Il s'agit de la compétence judiciaire à l'égard d'un délinquant d'une juridiction étrangère, lequel a commis un délit sur le terrain bénéficiant de l'immunité. Or, au cas qu'il était saisi sur les terres du monastère, il était traduit devant le tribunal de celui-ci, tandis que s'il avait fui, il était jugé par la juridiction ducale ou patrimoniale. Dans le cas de juridiction monastérienne, le juge percevait 1/3 des amendes judiciaires. La question de la répartition des amendes est à peine esquissée dans les sources poméranienes. Il est évident que lorsque l'évêque du duc (*Landvogt*) exerçait la justice sur la demande du monastère, il levait une partie des amendes. Ainsi, il recueillait à Wierzchno 2/3 et à Grobia 1/2 des recettes. Nous avons noté une seule restriction véritable à Białybuk (Belbuck), où la moitié des amendes provenant de l'exercice de la haute justice appartenait au duc (1269).

La faculté de disposer des pri ilèges judiciaires constitue un problème intéressant, inconnu dans d'autres terres polonaises. Les seigneurs poméranienes, notamment, accordaient souvent des exemptions judiciaires. En concédant une terre à titre de subinféodation (p. ex. le monastère de Kołbacz a inféodé Dąbie au duc en 1249, et le monastère de Białybuk — Trzebiatów en 1277), on se réservait plus d'une fois une partie des recettes judiciaires, d'habitude la moitié. On note également des cas de trafic des immunités judiciaires.

Après avoir obtenu l'exemption, le seigneur bénéficiant de l'immunité judiciaire organisait la justice patrimoniale. Celle-ci était établie sur le modèle de l'organi-

sation de la justice d'Etat. Le seigneur instituait ses propres avoués (*advocati, yconomi*), rendant la justice dans des cas plus graves, ainsi que des *sculteti* exerçant la basse justice. Le tribunal patrimonial avait d'habitude un caractère collégial, et comprenait des échevins (*lantscheppen, scabini*). Sur les terres bénéficiant de l'immunité judiciaire, on organisait probablement des „*communia placita*” propres, en tant que juridictions analogues à l'avouerie, où l'on statuait sur les cas les plus graves.

Le développement de l'immunité judiciaire en Poméranie Occidentale se distingue surtout par le caractère précoce des concessions d'immunité complète, par les termes généraux des formules et par l'organisation par les seigneurs de leur propre avouerie. Dans le reste de la Pologne, en Bohême et en Russie le développement de l'immunité complète apparaît plus tard, tandis que la formule est beaucoup plus détaillée.

Le développement de l'immunité judiciaire en Poméranie Occidentale possède son équivalent dans l'histoire de l'immunité dans les pays avoisinant la Poméranie à l'ouest, c.-à-d. dans le Mecklembourg et dans le Brandebourg.

